

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIII:2021, nr 2
ISSN 00063967

TADEUSZ JURKOWLANIEC
Warszawa, Instytut Sztuki PAN
<https://orcid.org/0000-0002-1581-212X>

*Portal główny kościoła św. Jakuba
w Sandomierzu.*

Zawiazek interpretacji treści dzieła

*Main Portal of St James's Church
in Sandomierz.*

Germ of the Work's Content Interpretation

Portal główny kościoła dominikanów św. Jakuba w Sandomierzu (po 1226 – przed 1253?) wymurowano ze specjalnie zaprojektowanych cegieł (tzw. domek portalowy, grubość ok. 12 cm) i zwykłych (tympanon, grubość ok. 8 cm) z użyciem kilku ciosów. Rodzaje podpór portalu, motywy ich dekoracji oraz liczby świadczą, że kompozycję dzieła oparto na zasadach chrześcijańskiej rachuby czasu (dziewiętnastoletni cykl księżycowy i dwudziestoosmioletni cykl słoneczny). Konwersja cyklicznej rachuby czasu na linearną umożliwia odszyfrowanie w portalu okresu 1167–1233. Rozpatrywane w tych ramach motywy dekoracji pozwalają na wstępną identyfikację m.in. księcia Leszka Białego (zm. 1227) i jego żony Grzymisławy (zm. 1258) oraz bp. Iwo Odrowąża (zm. 1229).

Słowa-klucze: Sandomierz, kościół dominikanów św. Jakuba, architektura ceglana, portal, treści dekoracji rzeźbiarskiej, komputystyka, upamiętnienie fundatorów, Iwo Odrowąż

The main portal of the Dominican Church of St James in Sandomierz (after 1226 – before 1253?) was bricked with a specially designed brick (shallow portico, ca 12-cm-thick) and regular ones (tympanum, ca 8-cm-thick) with the use of several stone blocks. The types of the portal supports, motifs of their decoration, and numbers involved show that the work's composition was based on the principles of Christian time measuring (19-year moon cycle and 28-year solar cycles). The conversion of the cyclical time calculation to the linear one enables to decipher the period 1167–1233 in the portal. If seen within that time limit, the decoration motifs allow to initially identify e.g., Duke Leszek the White (d. 1227) and his wife Grzymisława (d. 1258), as well as Bishop Iwo Odrowąż (d. 1229).

Keywords: Sandomierz, Dominican Church of St James, brick architecture, portal, sculptural decoration, computus, commemorating the founders, Iwo Odrowąż

*Profesorowi Piotrowi Skubiszewskiemu
na dzień 27 sierpnia 2021 r.*

*There was nothing which medieval people
liked better, or did better, than sorting out and tidying up.
Clive Staples Lewis, *The Discarded Image***

Iwo Odrowąż, biskup krakowski (1218–1229), przekazał sandomierską farę św. Jakuba dominikanom w roku 1226¹. Wnet na jej miejscu wzniesiono z cegły nowy kościół (przypuszczalnie przed 1253)², zachowując pierwotne *patrocinium*. Główne wejście do świątyni umieszczono nie od zachodu, ale pośrodku północnej elewacji pięcioprześlowej, trójnawowej bazyliki (prawie naprzeciw niezachowanego portalu z wirydarza klasztornego), w płytkim występie, zwanym domkiem portalowym. Wejście realizuje rzadki wariant typu dwudzielnego portalu z gładkim tympanonem ujętym archiwoltą i – zamiast poziomej belki nadproża – trójlistnymi łukami otworów drzwiowych³. Bramę wymurowano ze specjalnie formowanych cegieł o grubości ok. 12 cm, ale gładki tympanon⁴ złożono

* Clive Staples LEWIS, *The Discarded Image. An Introduction to Medieval and Renaissance Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), s. 10.

¹ *Katalogi biskupów krakowskich*, oprac. Józef SZYMAŃSKI (Warszawa: PWN, 1974), s. 60, 92 (Monumenta Poloniae Historica. Series nova, 10/2); Joannis DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 3: *Monasteria*, ed. Aleksander PRZEŹDZIECKI (Cracoviae: Ex Typographia Kirchmajeriana, 1864), s. 454–455 (Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, 9). Zob. też: Marcin SZYMA, „Byłe kościoły parafialne jako ośrodki najstarszych klasztorów dominikańskiej prowincji Polonia”, w: *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój. Studia z historii sztuki*, red. Rafał EYSYMONTT, Dariusz GALEWSKI (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019), s. 37–54, tu s. 45–46.

² Ostatnio – Justyna KAMIŃSKA, „Kto fundował XIII-wieczny kościół i klasztor dominikański w Sandomierzu?”, *Biuletyn Historii Sztuki* 82, nr 2 (2020), s. 175–207; tamże obszerny wybór wcześniejszych publikacji.

³ Zasadniczymi kryteriami typologii wejść dwuotworowych są brak lub występowanie: arkady ujmującej oba prześwity (portale podwójne i dwudzielne), belek nadproży, tympanonów oraz dekoracji rzeźbiarskiej. Dalsze porządkowanie wyodrębnionej grupy typologicznej portali opiera się na rodzaju tworzywa (kamień, cegła), kształcie łuków arkad i zamknięć otworów (półkoliste, ostrołukowe, wielolistne) oraz dekoracji (figuralna, roślinna, geometryczna), a także miejsca jej występowania (ościeża, *trumeau*, tympanony, archiwolty). Szczegółowy opis i omówienie dziejów portalu oraz kwestie materiałowo-wykonawcze, ikonograficzne, typologiczne i stylistyczno-genetyczne będą przedmiotem innego opracowania. Tymczasem zob.: Małgorzata DOROZ-TUREK, „Późnoromańskie portale w kościele pw. św. Jakuba Apostoła i klasztorze dominikanów w Sandomierzu”, w: *Dziedzictwo architektoniczne. Badania oraz adaptacje budowli sakralnych i obronnych*, red. Ewa ŁUŻYŃECKA (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2019), s. 20–35; Andrzej KADŁUCZKA, Klaudia STALA, „Kościół św. Jakuba i najstarsze założenie klasztorne – synteza przekształceń zespołu”, w: *Dominikański klasztor św. Jakuba w Sandomierzu. Archeologia i architektura, historia i współczesność*, red. Andrzej GOŁEMBNIK, Marcin LISAK (Kraków: Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej; Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC; Sandomierz: Klasztor OO. Dominikanów, 2019), s. 131–171, tu 162–163.

⁴ Pośrodku tympanonu, obok śladu po pocisku (1944; il. 1–2, 4), zachował się skorodowany ułomek żelaznego, czworobocznego bolca. Przed restauracją (1907–1910) – niewątpliwie już w połowie XIX w. na osi otynkowanego tympanonu

1. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, widok od północy.
Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, lipiec 2006

znajdował się barokowy krucyfiks (il. 11). Świadectwem tego rysunek Wojciecha Gersona, *Portal kościoła św. Jakuba*, 1852, MNW, nr inw. Rys. Pol. 1638; zob. Bożena Ewa WÓDZ, *Album widoków Sandomierza. Malarstwo – grafika – rysunek, XVII–XX w.* (Sandomierz: Muzeum Okręgowe w Sandomierzu, 2001), s. 23, 54, il. 19, s. 199–200. Według Łuszczkiewicza „Wydarty tympanon rzeźbiony zastąpiono tynkiem; nikt nie pamięta jaka treść rzeźby; głucha wieść mówi o przeniesieniu jej do domku gotyckiego! [...] tympanon nasz pusty, nosi ślady wydarcia rzeźby, czyżby [...] prawdą być miała legenda miejscowa, że ją dla domku gotyckiego do Puław wyrwano? Nie umiem twierdzić, ale to fakt, że część fryzu z portalu tam była”; zob. Władysław ŁUSZCZKIEWICZ, „Kościół Św. Jakuba w Sandomierzu”, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 2 (1881), s. 27–52, tu s. 41, 46. Dziś na tympanonie nie sposób dostrzec jakiegokolwiek śladu po rzeźbie, choć rzeczywiście w 1. dekadzie XIX w. „cegła wyjęta z fryzu kościoła św. Jakuba” (nie podano lokalizacji w obrębie budowli) trafiła do Puław i zapewne przepadła po 1831 r.; zob. [Izabela Elżbieta CZARTORYSKA], *Poczet pamiątek*

2. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, widok od północnego-zachodu.
Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

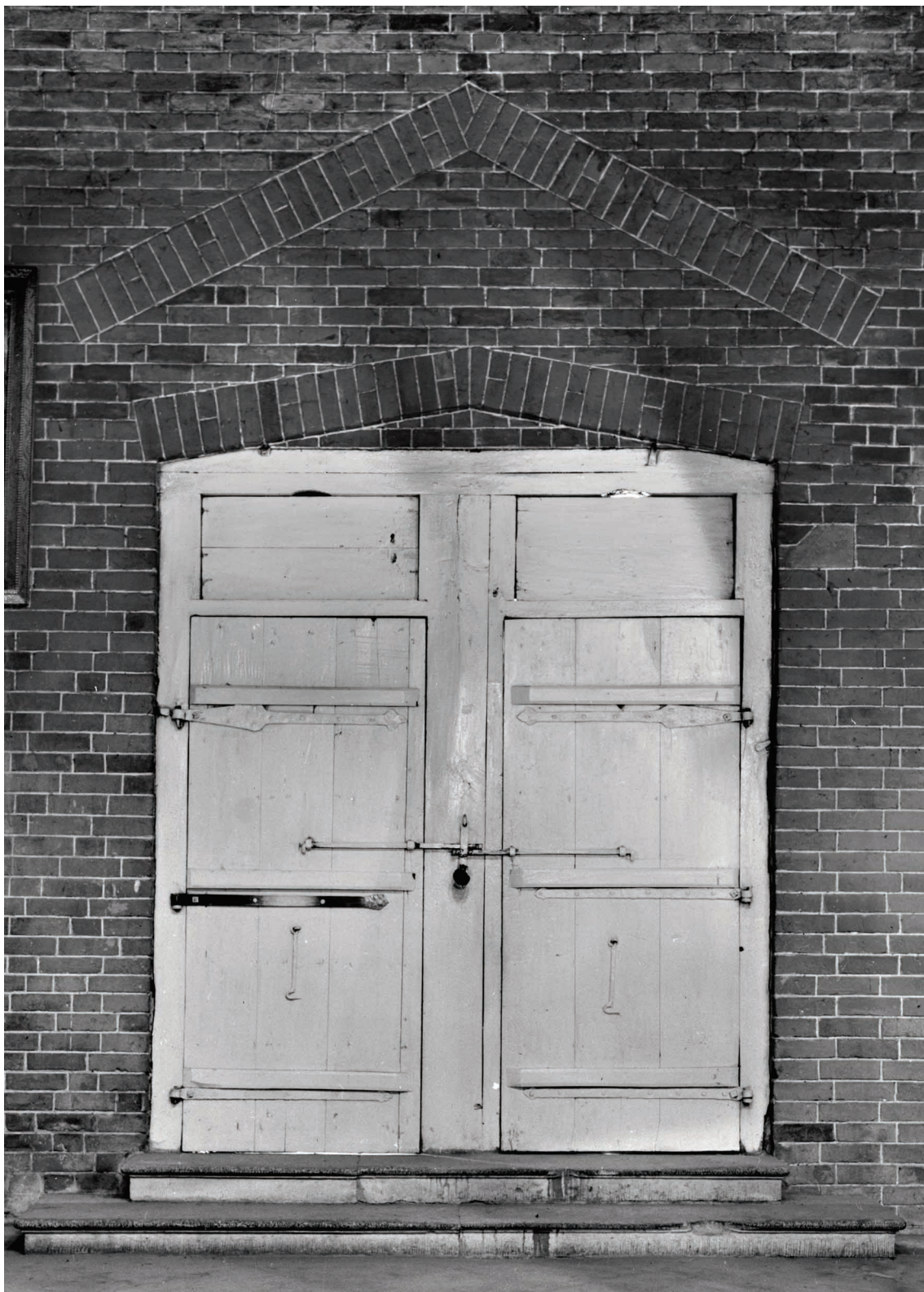
z cegieł „zwykłych” (grubości ok. 8 cm), stosowanych w murach naw. Portal nie jest jednak monochromatyczny, albowiem pośrodku *trumeau* wstawiono cios białego wapienia, a czoła łuków nad wejściami oraz zewnętrzny pas archiwolty półkolistej arkady lśnią różnobarwną glazurą. Jej placki i zacieki są rozsiane z rzadka po całej elewacji bramy⁵. Obficie natomiast występują cegły o licach szrafowanych i gradzinowanych. Ponadto natykamy się na kilka ceramicznych imitacji ciosów różowawego piaskowca o drobnoziarnistej fakturze. Zróżnicowanie kolorystyki cegieł jest naturalnym efektem temperatury wypału gliny, lecz o innych, celowych zmianach barw tworzywa, świadczy biało nakrapiana purpura paru członów gzymsu (il. 19), który przecina bramę w pół⁶. Gzyms – przerwany nad wejściami, krępowany na *trumeau* i węgarach oraz na schodkowych ościeżach i flankujących je półfilarach – stanowi imposty łuków arkady portalu i otworów drzwiowych. Opaska poniżej impostów jest łamana jak one i wypełniona sekwencjami kreskowanych trójkątów i rombów. Równa i gładka jest natomiast warstwa cegieł pomiędzy gzymsem wieńczącym a łukiem archiwolty i baldachimami, które pełnią funkcje kapiteli słupek opinających naroża górnej partii domku. Profile impostów oraz korony są identyczne (wałek nakryty listwą) i powtarza się na odwrót nad odsadzką cokołu.

Wewnętrzna strona bramy (il. 3, 4B), czyli główne wyjście z kościoła, w niczym nie przypomina łuku triumfalnego. Płytką, nakryta dwuspadowo nisza mieściła wrota, które zasłaniały – zapewne jak obecne – całą przestrzeń między krawędziami węgarów, a na ścianie nawy uwidoczniło tylko szczegóły konstrukcji: ramiona dwóch spięrzonych trójkątów rozwartokątnych (zamykającego wnękę i odciążającego) z cegieł kładzionych na rąb, alternacyjnie (trzy wozówki, dwie główki), oraz – u góry węgaru wschodniego – szary cios o ściętym narożniku.

zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach (Warszawa: Drukarnia Banku Polskiego, 1828), s. 21, nr 206 (ściana Boguty i Sędziwoja); Zdzisław ŻYGULSKI jun., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki* (Kraków: Fundacja Książąt Czartoryskich; Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, 2009), s. 187; 189–190.

⁵ Wyróżniają szczególnie miejsca portalu (wybrane przykłady uwzględnij niżej) i nie są – wbrew częstym wyobrażeniom – efektem mechanicznego oczyszczenia bramy (ok. 1910), jakoby pierwotnie całkowicie szkliwionej (podobne, wybiórcze stosowanie glazury na portalu jednego z pomieszczeń we wschodnim skrzydle klasztoru zob. DOROZ-TUREK, „Późnoromańskie portale”, il. 12–13). O usunięciu znacznej części szkliwa z portalu głównego była przekonana Zofia GOŁUBIEW, „Kościół dominikański p.w. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. Jerzy KŁOCZOWSKI (Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975), t. 2, s. 9–196, tu s. 65; podstawą osądu była relacja naocznego świadka, kościelnego Stanisława Czechowicza (1899–1980), według którego farbę z portalu zdrapywano szczotkami drucianymi. Jednakże przed pierwszym pomalowaniem (pokostowaniem?) bramy, co nastąpiło w 1877 r. (Ludwik PIOTROWICZ, [Zapiski coroczne], w: *Książka Różańca Ś. przy Kościele Ś. Jakóba w Sandomierzu*, Sandomierz, Archiwum Kościoła św. Jakuba, rkps, s. 253–254, 326; ŁUSZCZKIEWICZ, „Kościół Św. Jakuba”, s. 41, 46), opublikowano rysunki elementów „z gliny niepolewanej” („nagłówki słupów podpierających łuk drzwi”) i „polewanej” („plecionka ponad łukiem, rozety i łuk nadoknowy”); zob. Wojciech GERSON, „Ceramika, Wyroby z gliny palonej i zastosowanie ich w budownictwie”, *Tygodnik Ilustrowany*, nr 167 (1871), s. 112–114, tu s. 112. Sądząc na podstawie fotografii sprzed 1910 r., portal (oprócz tynkowanego na biało tympanonu; il. 11) malowano kilkakrotnie. Ostatni, ciemny ton położono (przed majem 1907 r.) może na wcześniejszych warstwach, kładzionych po oczyszczeniu portalu z farby olejnej w 1882 r. (PIOTROWICZ, [Zapiski coroczne], s. 326), lub na cienkim gruncie kredowym (?), którego resztki przetrwały na gzymisie nad wschodnim półfilarem i ościeżem (il. 18–19).

⁶ Jeżeli warstwę muru przyjmiemy za miarę, to wysokość domku wynosi 42 cegły grube (il. 4); dolna partia liczy ich 21 (cokół z gzymsem – 6, podpory – 14, fryz – 1) i tyle samo górna (z gzymsem kordonowym). Podobnie sytuuje się oś symetrii po zrachowaniu szycht niejednakowych budulców tympanonu i impostu (15 cegieł cienkich + 1 gruba) oraz *trumeau* z fryzem (cegły grube: cokół z gzymsem – 3, kolumnienki – 12, fryz – 1; biały cios – 1); pośrodku znajduje się fryz, czyli warstwa 17., bo $15+1+3+12+1+1 = 33 = (16 \times 2) + 1$. Symbolikę obu liczb (42, 33) przywołam niżej.

*3. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, widok od strony nawy.
Fot. Tadeusz Kaźmierski, 1960*

Na froncie portalu uwięzłe kolumnienki o kolistych trzonach – pojedynczych w ościeżach, dubeltowych na krawędziach węgarów i *trumeau* oraz potrójnych, rozdzielonych sznurami rautów, w narożach półfilarów (il. 1–2) – charakteryzują się jednakową wysokością, zróżnicowanymi średnicami oraz słabo wyodrębnionymi strefami czworobocznych baz i kapiteli. Ich typy w poszczególnych grupach podpór są jednakie. I tak, wiązki słuźek na rogach półfilarów nakryto baldachimami i wsparto na niemal identycznych baldachimach, lecz ułożonych na opak. Tak samo, antytetycznie, rozmieszczono głowice kostkowe trzech par kolumn ościeży: jednej o sznurowych (trzy pokrętki), grubych trzonach oraz dwóch o prostych i nieco cieńszych ze względu na biegnące wzdłuż nich wklęsły z różnokształtnymi guzami (wszystkie skute)⁷. Wśród kolumn na głowicach kostkowych podpora [12] (il. 5, 19–20) wyróżnia się brakiem kapitelu. Markują go motywy roślinne położone bezpośrednio na ścianie szczytowego bębna. Również bliźnie laski w narożach węgarów i *trumeau* [6–9] (il. 5–7, 19–20) nie mają członów, które zwykle stanowią wyodrębnione podstawy i zwieńczenia trzonów kolumn, choć układ ornamentów na górnym krańcu podpory [9] (il. 5, 20) można by rozpatrywać jako odległe echo antycznego kapitelu korynckiego.

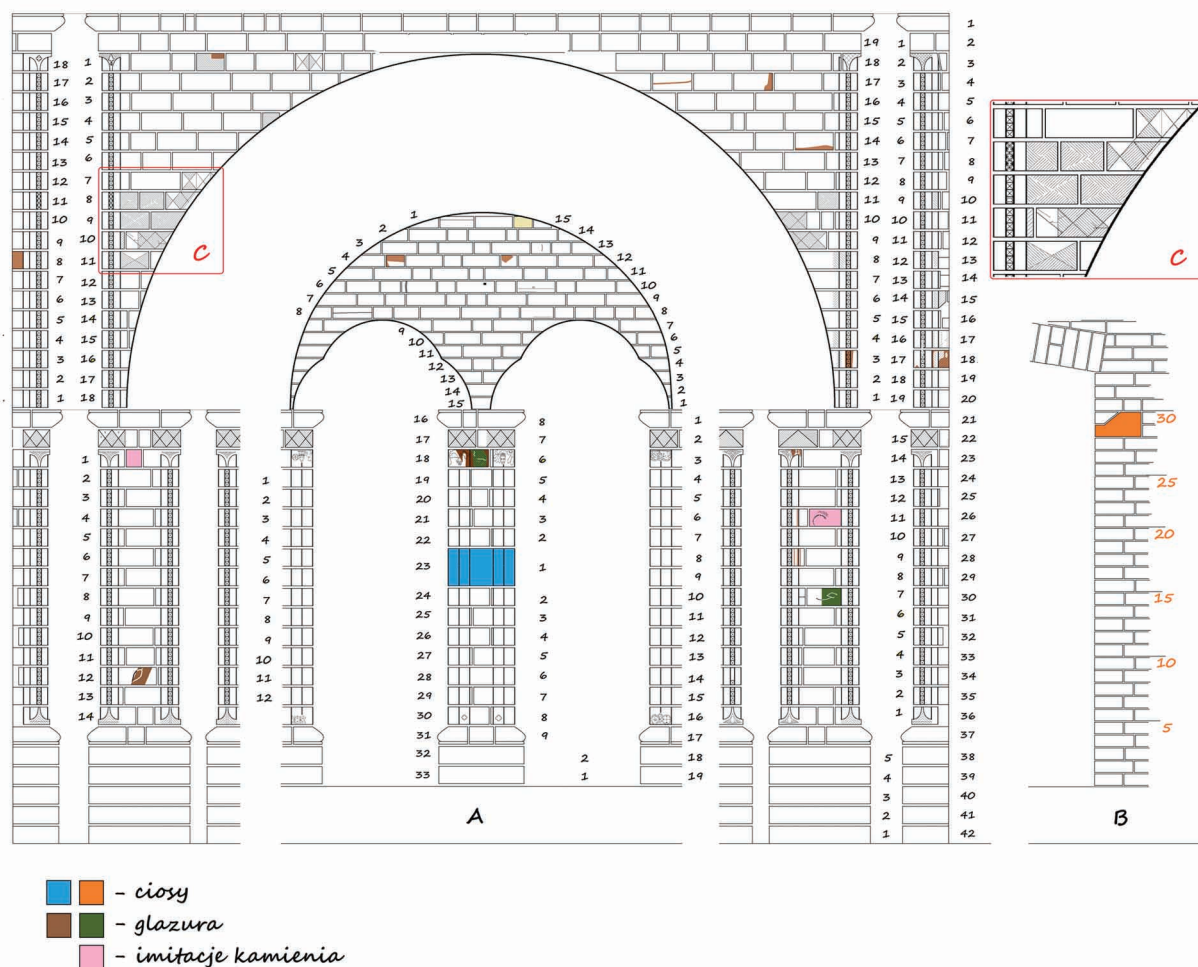
Podsumowując: spośród 28 elementów na krańcach 14 podpór osiem to baldachimy, 11 – głowice kostkowe, a na dziewięciu – nie ma zakończeń właściwych dla kolumn. Zamiast baz i kapiteli występują rozmaite motywy, oddane w reliefach płaskich i – rzadziej – wklęsłych, kładzione albo wprost na ściankach trzonów, albo na cienkich podkładkach. Nadto w pięciu miejscach podwójnych lasek [6–9] (il. 5, 19–20, 29), na styku ich dekorowanych bębnow, wprowadzono elementy dodatkowe; m.in. dwa półplastyczne wyobrażenia głów ludzkich (il. 6–7), które dziś są jedynymi przedstawieniami figuralnymi w obrębie portalu⁸. Wykonano je z drobiazgową precyzją, podobnie jak większość innych (roślinnych i geometrycznych) motywów dekoracji portalu.

Liczba 28, wyrażona przez końcówki trzonów [1–14] (il. 5), jest liczbą doskonałą (*numerus perfectus*)⁹ i występuje w strukturze portalu parokrotnie, a więc raczej nieprzypad-

⁷ Liczby pokrętek trzonów [5; 10] i lasek w trójdzielnych słuźkach [1–2; 13–14] są równe. Należałoby konsekwentnie zestawić cztery bliźnie laski [6–4] z czterema parzystymi elementami pionowymi [3–4; 11–12], z których każdy składa się z trzonu i wklęsły o kolistym profilu. Kontynuację analizy uniemożliwiają zniszczenia dekoracji wklęsłych, zarówno większości ich kielichowatych zakończeń, jak i wszystkich guzów. Utracone elementy miały niewątpliwie istotne znaczenie dla odczytania treści portalu. Schemat kompozycji podpór (odwrócone „do góry nogami” głowice jako bazy, szrafowania i placki glazury na ceglach, guzy obok trzonów) przypomina rysunki siódmej *figurae* filozofii w rękopisach *Ars Notoria* (il. 31); zob. m.in. Stephen SKINNER, Daniel CLARK, *Ars Notoria. A Grimaire of Rapid Learnig by Magic* (Singapore: Golden Hoard Press, 2019), s. 21, fig. 2–3; il. na s. 158, 250 (Sourceworks of Ceremonial Magic Series, 11). W widoku frontalnym portalu słuźki na rogach półfilarów wyglądają tak, jakby składały się nie z trzech, lecz dwóch trzonów, analogicznie jak bliźnie laski węgarów i *trumeau* (il. 1–2, 4A–5).

⁸ Jeszcze najmniej jedno znajdowało się wśród 28 medalionów (te z pieczęcią Salomona ✨ to może magiczne pentakle, pełniące funkcje apotropaiczne) na kliniach łuków trójlistnych. Zachowany fragment i kontur zniszczonego wyobrażenia [21/8] w kluczu łuku zachodniego (il. 10) pozwala przypuszczać, że był to wąż – amfisbaena.

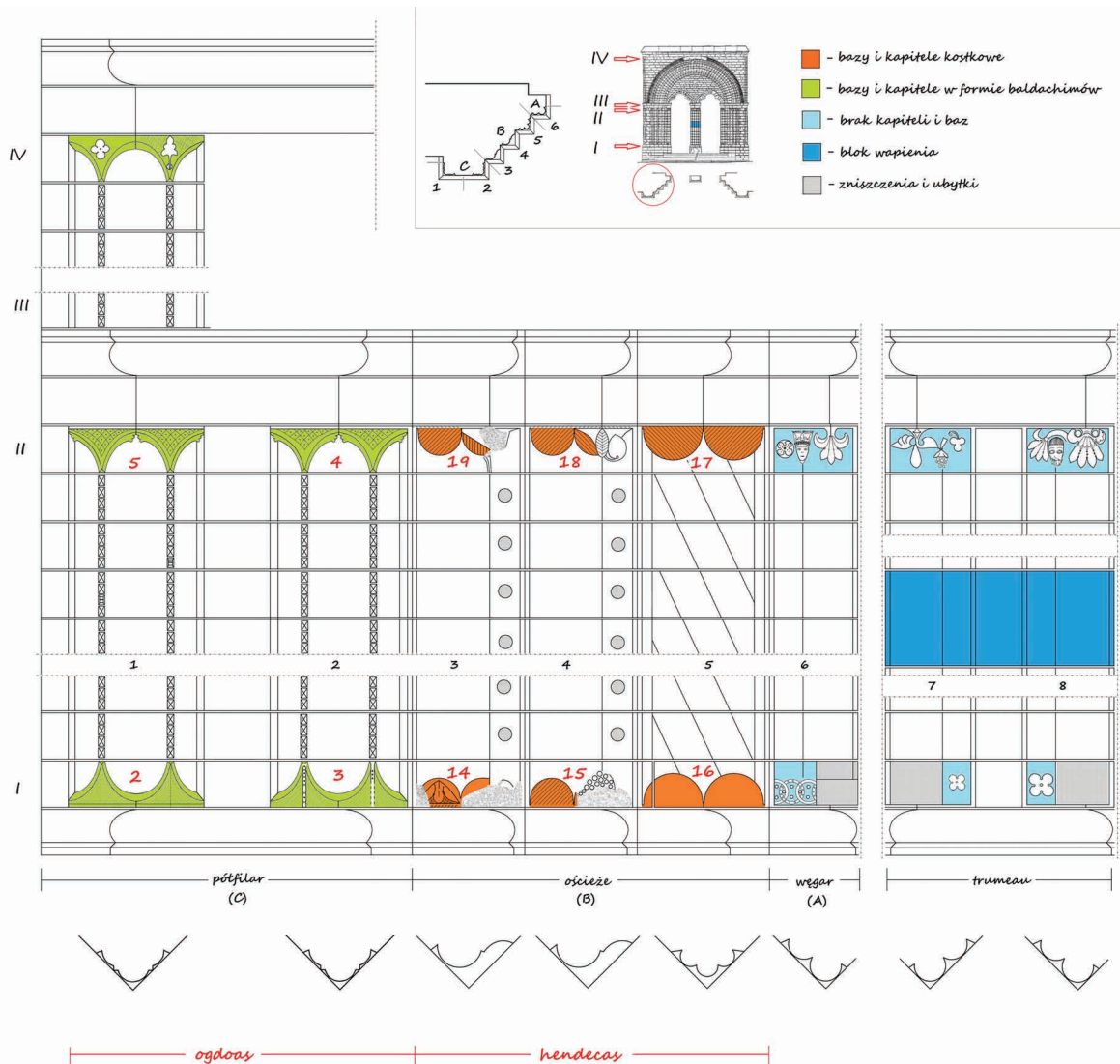
⁹ Wśród liczb rozróżnia się doskonałe, deficytowe i nadmierne. Liczba doskonała to liczba naturalna, która jest sumą swych wszystkich dzielników właściwych. W średniowieczu znano dwie liczby doskonałe: 6 (1+2+3) i 28 (1+2+4+7+14); zob. Heinz MEYER, Rudolf SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1987), szp. 689–692 (Münstersche Mittelalter-Schriften, 56). Zob. też m.in. Mikołaj LOHR, „Zagadnienia arytmetyki w pismach Kasjodora”, *Studia Warmińskie* 6 (1969), s. 489–508, tu s. 499; Brigitte ENGLISH, *Die Artes liberales im frühen Mittelalter (5.–9. Jh.). Das quadrivium und der Komputus als Indikatoren für Kontinuität und Erneuerung der exakten Wissenschaften zwischen Antike und Mittelalter* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994), s. 91–149 (Sudhoffs Archiv, 33); Moritz WEDELL, „Numbers”, w: *Handbook of Medieval Culture. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, red. Albrecht CLASSEN, t. 2 (Berlin-Boston: De Gruyter, 2015), s. 1205–1260, tu s. 1249–1250.

4. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny. Schematy: A. elewacje domku portalowego; B. portal od strony nawy (fragment), węgór wschodni; C. fragment wschodniej partii ściany północnej domku portalowego. Oprac. Tadeusz Jurkowlaniec

kowo. Bodaj najłatwiej daje się uchwycić nad głowami wchodzących do kościoła, gdzie jest urzeczywistniana przez medaliony (14+14), wpuszczone pojedynczo w czoła kłieńców obu łuków drzwiowych (il. 1–2, 10–11). Również inne liczby, zawarte w konstrukcji i ozdobach bramy, mają znaczenie dla poznania jej treści. Dlatego w analizie, której celem jest ustalenie reguł rozmieszczenia dających się wyodrębnić części portalu, zastosowano podstawowe operacje arytmetyczne. Badanie wypadłoby zacząć od tympanonu, albowiem w portalu figuralnym ta jego partia mieści zwykle główny temat programu ikonograficznego. Pomijając na razie symbolikę liczb zawartych w tympanonie (il. 4A), trzeba stwierdzić, że na jego pozornie pustej powierzchni unaoczniono co najmniej cztery kryteria klasyfikacji elementów portalu: rozmiar i barwę cegieł, ich pozycje w polu oraz wykończenie lic (gładkie, z plackami glazury, lub z liniami rytymi¹⁰). Natomiast na

¹⁰ Ich lokalizacje i formy są przypuszczalnie znaczące. W warstwie pierwszej od góry (15. od dołu), na wozówce 2. od lewej (lub 2. od prawej; pomijam obie główki; il. 4), linia pozioma dzieli lico na dwie części w stosunku 1:3. W ten sposób zwrócono uwagę na wysokość „grubych” cegieł (ok. 1 i 1/3 wysokości cegły zwykłej), z których wzniesiono domek portalowy. Potwierdzeniem proponowanej interpretacji tej długiej, poziomej kreski jest – na zasadzie przeciwieństwa – krótka, pionowa linia, niedociągnięta do krawędzi główki cegły (długość rysy to ok. 2/3 grubości cegły),

archiwolcie i na ścianie górnej partii domku, wprowadzono m.in. gęste kreskowania i elementy trójwymiarowe – narożne, zwieńczone baldachimami wiązki słupek o laskach rozdzielonych sznurami diamentów. Szczegóły słupek (il. 8–9) i szrafowań (il. 4A, 4C), a także fryzu plecionkowego na zewnętrznym łuku archiwolty¹¹ (il. 1–2, 11) trudno dostrzec

zajmującej w warstwie 3. (13. od dołu) miejsce 2. od prawej (4. od lewej) wśród pięciu tak samo położonych cegieł. W warstwie 6. od góry (10. od dołu), na wozówkach wyryto: na 2. od lewej (4. od prawej) – lekko łukowatą, podwójną linię poprzeczną (chodzi przypuszczalnie o fugi; zob. niżej przyp. 19–20, 30, 57), a na 4. (2. od prawej) – dwie horyzontalne, równoległe kreski, niesięgające do krawędzi; dolna krótsza (jakby sugerowano porachowanie warstw muru – zob. wyżej przyp. 6; niżej i przyp. 40); nieregularne zagłębienie nad górą linią to raczej wtórny ubytek. Natomiast w środkowej szycie (8. od dołu i od góry) wozówkę 1. od lewej (lub 4. od prawej) przepoławia wzdłuż nieco skośna linia; por. przebiegi osi poziomych domku; zob. przyp. 6.

¹¹ Łączy środkowe, gładkie partie półfilarów; częściowo zmieniony 1907–1910 r. Pierwotnie zestawiony z 28 ornamentowanych i glazurowanych cegieł, 25 dłuższych i – w szczycie łuku – trzech krótszych. Ich podstawy, stanowiące czoło arkady, wypełnia ujęta graniastymi listwami plecionka, utworzona z ciągłej, trzypasmowej wstęgi, której pętle ułożono w gęsty, podwójnie spleciony łańcuch ogniw w kształcie serc skierowanych koniuszkami na zewnątrz (oprócz cegły 11. od dołu po stronie zachodniej – przed 1907 była odwrócona o 180°). Na każdej z cegieł dłuższych znajduje się pięć pętli (1/2+4+1/2), a na krótszych – po trzy (1/2+2+1/2). Środkowe pasmo wstęgi na 9. i 10. segmencie w zachodnim ramieniu

5. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny.

Schemat rozmieszczenia dekoracji podpór.

I–IV – strefy krańców podpór.

1–14 (czarne) – kolejność naturalna podpór (od lewej ku prawej);

1–19 (czerwone) – porządek baz i kapiteli wg ich typów i motywów dekoracji, zgodny z następstwem lat w cyklu dziewiętnastoletnim.

Oprac. Tadeusz Jurkowlaniec

łuku (il. 13) wypełniają obrączki. Dziewięć podobnych kółek uszeregowano na cegle 9. w dolnej partii wewnętrznej listwy obramowania, a w jej górnej części – siedem guzków. Natomiast na segmencie 2. od dołu, na wschodnim odcinku archiwolty (il. 12), wprowadzono osobliwe tło plecionki, złożone z ok. 20 guzków, sieci rombów z otworkiem w każdym oczku (ok. 30) i ok. 125 podobnych dziurek, wykonanych czworobocznym szpikulcem. Na zewnętrznej listwie obrzeża tej cegły przed wypałem odcisnięto trzy krzyżyki (+) i cztery poziome kreski (–), których z punktu widzenia dziejów matematyki nie sposób uznać za symbole dodawania i odejmowania, bo te wprowadzono dopiero w 2. połowie XV w.; zob. Adolf P. JUSZKIEWICZ, *Historia matematyki w wiekach średnich*, tłum. Czesława Kulig (Warszawa: PWN, 1969), s. 391.

6. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, strefa kapitelu węgaru wschodniego. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

7. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, strefa kapitelu trumeau, część środkowa i zachodnia. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

8. Sandomierz,
kościół
św. Jakuba,
portal główny,
baldachim
wieńczący
wschodnią
służkę narożną
[IV. 1].
Fot. Jakub
Jurkowlaniec,
lipiec 2020

9. Sandomierz,
kościół
św. Jakuba,
portal główny,
baldachim
wieńczący
zachodnią
służkę narożną
[IV. 14].
Fot. Jakub
Jurkowlaniec,
lipiec 2020

i od razu wyłuskać z nich informacje pomocne w analizie i odczytaniu treści dzieła. Wydaje się, że jedną z ważniejszych wytycznych są przekątne cegieł, albo ryte (niektóre linie poprowadzono przez dwie szychty), albo uwidocznione tylko przez układy nacięć biegnących skośnie w przeciwnych kierunkach (il. 4A, 4C). Chodzi chyba nie tyle o wskazanie centrum (osi) bramy, ile o zaznaczenie różnic i związków między jej częściami za pomocą pól rozmaicie kreskowanych i gładkich. Dociekania można rozpocząć od dowolnego elementu portalu; są one bowiem tak zawężone, że wszystkie (również te od strony wyjścia), prędzej czy później, będą przedmiotem uwagi. Wracam tedy do podpór w dolnej partii bramy.

Suma obu rodzajów baz i kapiteli, czyli ośmiu baldachimów [I–II. 1–2, 13–14] i 11 głowic kostkowych [I–II. 3–5, 10–12], kojarzy się z długością dziewiętnastoletniego cyklu księżycowego (il. 5 – cyfry czerwone), złożonego z dwóch okresów: ośmio- i jedenaścioletniego (*ogdoas* i *hendecas*)¹². Księżycowy cykl dziewiętnastoletni wraz z dwudziestoosmioletnim cyklem Słońca są podstawą chrześcijańskiego systemu rachuby czasu, czyli kalendarza lunisolarnego, służącego do ustalania terminów Wielkanocy. Od razu dodam, że liczba 9, stanowiona przez końcówki bliźnich słuźek [6–9] (il. 5) i szczyt podpory [12], może oznaczać m.in. godzinę śmierci Chrystusa, gdy „słońce się zaćmiło” (Mt 27, 45; Łk 23, 44–45), a generalnie w Biblii jest według św. Hieronima znakiem nieszczęścia, kary i cierpienia¹³. Natomiast w komputystyce odgrywa – wraz z liczbą 28 – bardzo ważną rolę (o czym niżej). Ponadto subtelnosci jedynych przedstawień figuralnych w dolnej partii portalu – perły na obręczy korony i na obrętku tkaniny zrolowanej na fleuronach [II. 6] (il. 6) oraz zamknięte powieki lewego oka mężczyzny [II. 8; w obecnym stanie zachowania dzieła trudno opisać szczegóły oka prawego] (il. 7) – ewokują w kontekście rachuby czasu pierwszy wers wiersza, ułatwiającego wskazanie w kolejnych latach cyklu dziewiętnastoletniego daty pierwszej wiosennej pełni Księżyca, od której zależy termin Wielkanocy:

Rex furit elatus oculum claudendo bacatus
Luce caos [kaos] terret hylari gentis quatit edem
*Dampnans nonne beat animas caron [karon] inelisos*¹⁴.

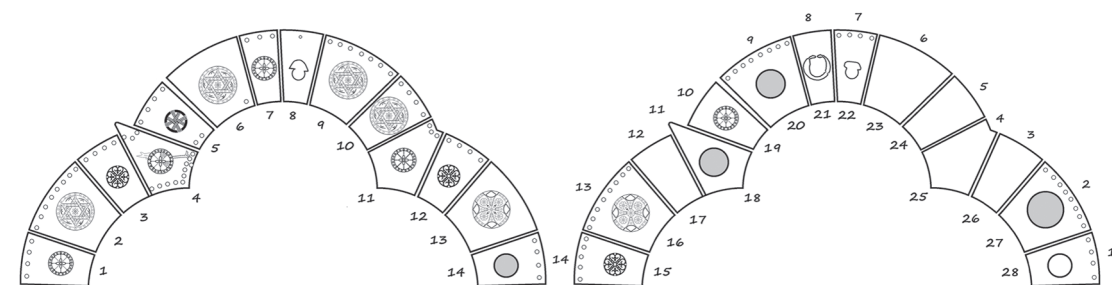
¹² M.in. *Bedae opera de temporibus*, red. Charles W. JONES (Cambridge, Mass: The Mediaeval Academy of America, 1943), s. 32, 263–265 [XLVI].

¹³ MEYER, SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, s. 581–590.

¹⁴ Każdy z 19 wyrazów wiersza odpowiada kolejnym latom cyklu dziewiętnastoletniego i zaczyna się literą księżycową, oznaczającą datę pełni przedwielkanocnej w owym roku. Szereg liter księżycowych zaczyna się (począwszy od A) dnia 20 marca, Tabela 1; np. „R[ex]” wskazuje pierwszy rok cyklu dziewiętnastoletniego i datę 5 kwietnia (*Nonas Aprilis*), gdyż R jest 17. literą alfabetu, a dzień 5 kwietnia jest 17. dniem po 20 marca; por. *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, oprac. Zofia KOZŁOWSKA-BUDKOWA (Warszawa: PWN, 1978), s. 207–208, [9] i przyp. 11 (*Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, 5); Tadeusz JURKOWLANIEC, *Gmach pamięci. Z badań nad dekoracją rzeźbiarską prezbiterium katedry we Wrocławiu* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2004, s. 137, przyp. 20. Tomaszowi Płóciennikowi dziękuję za nową wersję przekładu wiersza.

Tabela 1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
m a r z e c												k w i e c i e ń										

10. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, archiwołty otworów wejściowych.
Oprac. Tadeusz Jurkowlaniec

11. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, partia górna, wyszczególnienie segmentów fryzu plecionkowego. Kadr fotografii sprzed 1907, Fototeka Instytutu Historii Sztuki UJ.
Fot. dzięki uprzejmości dr. Wojciecha Walanusa

Król wyniesiony wysoko, strojny w perły („uperlony”) sroży się zamykając oko
Chaos straszy pogodnym światłem, wstrząsa świątynią ludu
Czyż Charon skazując potępionych nie uszczęśliwia (uświęca) dusz?

przekład Tomasz Płóciennik

Jednakże w portalu nie zawarto wykładu komputystyki, lecz wykorzystano jej zasady i narzędzia do upamiętnienia – co sugeruje symbolika liczby 9 – jakichś dramatycznych wydarzeń. Czy chodzi o zbawczą śmierć Syna Stwórcy Niewidzialnego? A może bohaterami są osoby, z którymi można by łączyć wyobrażenia głów (il. 6–7): gładkolicej, w koronie i zrolowanym welonie (?) oraz brodatej, z ciętą od miski fryzurą i zamkniętym okiem, pod łodygą, wygiętą w łuk niczym arkada na nagrobku? Oba przedstawienia, pełniące zapewne funkcje mnemotechnicznych *imagines agentes*¹⁵, uznano niegdyś

¹⁵ W myśl zasad retoryki „wyobrażenia wstrząsające” są nieodzownymi elementami sztucznej pamięci; zob. np. JURKOWLANIEC, *Gmach pamięci*, s. 77–84.

13. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, zachodni łuk archiwolty, cegły ósma – jedenasta od dołu. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

12. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, wschodni łuk archiwolty, cegła druga od dołu. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

za fantazje artysty¹⁶, ale są kojarzone nagminnie z różnymi postaciami wiązanyymi z powstaniem kościoła św. Jakuba, bodaj najczęściej z księżniczką Adelajdą i bp. Iwo Odrowążem¹⁷.

Szczegóły baldachimów pozwalają odczytać ich szyk (il. 5 – cyfry czerwone), poczynając od skrajnego, z prawa, zdobionego najskąpiej, czyli bazy [I. 14 – szrafowanie w jodełkę; linia pozioma u podstawy jednego boku – rok pierwszy cyklu Księżyca] (il. 14–15) na zewnętrznym rogu półfilara zachodniego, i kontynuować na półfilarze wschodnim [1 – jodełka; kreska u dołu obu ścianek i na osi pionowej po stronie północnej – rok drugi cyklu] (il. 16). Pośrodku podobnie opracowanych płaszczyzn sąsiedniej bazy [I. 2 – jodełka – rok trzeci] (il. 16–17) biegną wertykalne, wąskie paski o karbowanych krawędziach, z nawierconymi otworkami, jakby były to listwy raboszy (*Kerbholtz*, *Kerbstock*) lub raczej rowki abaka¹⁸. Niestety, z powodu uszkodzeń nie sposób określić ani liczby, ani rozmieszczenia dziurek. Ale układ pasków sugeruje zainteresowanie się położonymi wyżej elementami portalu,

¹⁶ ŁUSZCZKIEWICZ, „Kościół Św. Jakuba w Sandomierzu”, s. 46.

¹⁷ M.in. Tadeusz JURKOWLANIEC, „Gołębie i smoki. Z badań nad oprawą rzeźbiarską kościoła św. Jakuba w Sandomierzu”, *Zeszyty Sandomierskie* 49 (2020), s. 8–20, tu s. 28 i przyp. 21; s. 32–33. W związku z proponowanymi identyfikacjami rodzi się pytanie o sens główki w koronie na kapitelu odkrytym w 1907 r. (bliźniaczo podobny do tego w bramie; zaginął po 1968). Był to przypuszczalnie jeden z fragmentów lektorium usuniętego w czasach nowożytnych; zob. GOLUBIEWOWA, „Kościół dominikański p.w. św. Jakuba”, s. 34, 195, nr 52; il. 111 na s. 141 oraz s. 183, nr 27; s. 32 i 188, nr 36 (fragment błędnie przyporządkowany do portalu głównego); s. 195, nr 51; il. 97–99, 106 na s. 135–136, 139.

¹⁸ Na temat obu przyrządów zob. m.in. Stanisław VINCENZ, „Resztki archaicznej kultury u Huculów. Dawne sposoby obliczeń”, *Ziemia*, nr 10 (1935), s. 211–217; Karl MENNINGER, *Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979), t. 2, s. 26–59, 102–141; Moritz WEDELL, *Zählen. Semantische und praxeologische Studien zum numerischen Wissen im Mittelalter* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011), s. 181–304, liczne ilustracje (*Historische Semantik*, 14); Guido NOCKEMANN, „Der römische Abakus – ein Taschenrechner der Antike”, w: *Vom Abakus zum Computer. Geschichte der Rechentechnik*, red. Gudrun WOLFSCHMIDT (Hamburg: tredition, 2019), t. 1, s. 75–85 (*Nuncius Hamburgensis Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften*, 21).

a więc rautami (zaraz je porachuję) oraz kolejnymi baldachimami, oznaczającymi czwarty, piąty i szósty rok cyklu dziewiętnastoletniego, czyli kapitelami [II. 2, 1 i 14 – skośne kratki punktowane, a raczej sieci w typie włoka o prostym wlocie i coraz większej powierzchni, z otworkiem w poszczególnych oczkach¹⁹; na szczycie każdego ramienia sfazowanych podłuczy arkadek wycięto po trzy owalne wypustki] (il. 5, 18–22), a następnie opaską z fryzem kreskowanych rombów i trójkątów, impostem (rozważenie cech impostu i fryzu pomijam w niniejszym opracowaniu) i ponad nim – kontynuacjami wiązek służek, którym brak podstaw (odpowiedników baz w dolnej strefie portalu). Służki [2, 13], na wewnętrznych rogach półfilarów, spaja łuk archiwolty profilowany tak, jak one (il. 1–2, 11). Natomiast wiązki zewnętrzne [1, 14] strzelają pionowo i są nakryte baldachimami [IV. 1, 14]²⁰ (il. 4–5, 8–9), które nie łączą się bezpośrednio z cyklem księżycowym²¹. Jego kolejne lata (rok siódmy i ósmy) są oznaczane przez pozostałe baldachimy, umieszczone na krańcach trzonu [13] (il. 5, 15, 20–21, 23–24), w porządku określanym rangą szczegółów ich dekoracji: na tle sieci punktowanej o wypukłym wlocie pojedyncze liście w strefie baz [I. 13] oraz krzyż i drzewko o kulistym wierzchołku i dwóch kolistych konarach na kapitelu [II. 13]. W nieco uszkodzonym kluczu centralnej arkadki bazy [I. 13] (il. 5, 15, 23–24) brak trójlistnych wypustek (są tylko w podłuczach bocznych); zamiast nich – w tym ustawionym na opak baldachimie – wiszący zwornik o konturze szpiczastego owalu.

Odliczanie jedenastoletniego okresu (*hendecas*) w cyklu Księżycy (lata 9–19) trzeba zacząć od bazy trzonu [I. 12 – rok dziewiąty] (il. 5), ponieważ na jego szczycie na ma głowicy. W jej miejscu, przyległym do baldachimu górnego [II. 13 – rok ósmy cyklu] (il. 5, 20–21), wyrzeźbiono dwa wypukłe listki (uszkodzone), jakby stylizowane kwiaty lilii lub ozdobne strzałki, które ułożone zbieżnie na skos, niemal stykają się wierzchołkami zwróconymi w dół²², a więc jednoznacznie ku bazie [I. 12 – rok dziewiąty] (il. 5, 29). Jej dekoracja przepadła, ale i tak ład elementów sąsiednich wydaje się oczywisty – przez głowice kostkowe w strefie baz podpór [I. 11–10 – obie bez rzeźbionych ornamentów; rok dziesiąty i jedenasty] przechodzi się do ich kapiteli [II. 10–11; lata 12–13 cyklu]. Kapitel [II. 10 – rok dwunasty] (il. 5, 20) i widoczna część wschodniej tarczy głowicy [II. 11 – ostatnia wśród detali ościeża zachodniego – rok trzynasty] (il. 20) są szrafowane, a w jej północne lico (il. 19–20, 25) wpasowano trzypłatkową koronę kwiatu. Wschodnią tarczę kapitelu [II. 11 – rok trzynasty] przysłania kielichowy spływ wklęsły, z głęboko ciętym przedstawieniem (skute) i płaskorzeźbioną lilią (strzałką) skierowaną wierzchołkiem w dół (il. 25). Dzięki niej łatwiej trafić do kopii trzypłatkowej korony kwiatowej, która wypełnia

¹⁹ Na co mogą zwracać uwagę szczegóły baldachimu w górnym, prawym (zachodnim) rogu bramy [IV. 14] (il. 5, 9) – nierównej wielkości pola boczne pokryte gęstą, „pustą” (bez otworków w oczkach) siecią (separowana fugą wschodnią część północnej ścianki jest gładka) i łuk, wyryty wzdłuż tylko jednej krawędzi zachodniej arkadki.

²⁰ Na zachodnim [IV. 14] (il. 5, 9), wyróżniającym się układem spoin (podobnie, jak bazy [5; 10] (il. 5, 27, 29–30), wyryto skośną kratkę (wyżej przyp. 19), a na przeciwległym [IV. 1] (il. 5, 8) – czterolistną rozetę na gładkim tle (od wschodu) i – na boku północnym, pokratkowanym tylko w górnej połowie – drzewko o choinkowej, trzykondygnacyjnej koronie i cienkim pniu, którego dolna część przecina kółko.

²¹ Nie znajduję uzasadnienia dla wirtualnej zamiany jednej z trzech par podobnie zdobionych baldachimów – [I. 1–14], [II. 4–5] lub [I–II. 13] – na baldachimy [IV. 1, 14] (il. 5). Uwidocznienie dwóch ścianek każdej z 19 czworobocznych baz i głowic podpór [1–5, 10–14] sugeruje, że zakodowano w niech nie jeden, lecz cztery cykle dziewiętnastoletnie – dwa jawne i dwa ukryte przed wzrokiem widza.

²² Obok, na kielichowym spływie wklęsły, dwie podobne lilie (strzałki) są skierowane do góry i ułożone równoległe, a ich łodyżki (częściowo wyłamane; il. 5, 20) – zapętlone. Funkcja tych strzałek nie rysuje się jasno. Prawdopodobnie chodzi o porównanie szczegółów baldachimów na półfilarach [I–II. 1–2, 13–14] i pod gzymsem wieńczącym [IV. 1, 14] (il. 8–9) oraz o zastosowanie innego porządku odliczania elementów portalu (zob. przyp. 44).

14. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachim, baza słuzki [14],
widok od północnego-zachodu. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, lipiec 2020

15. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachimy w strefie baz [13–14]
półfilara zachodniego, widok od północy. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, lipiec 2020

16. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachimy w strefie baz [1–2] półfilara wschodniego, widok od północy. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

17. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachimy [2] w strefie baz, widok od zachodu. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

18. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachimy [1–2] w strefie kapiteli półfilara wschodniego, widok od północy. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

pokrytą punktowaną siecią tarczy głowicy, pełniącej funkcję bazy kolumnienki [I. 3 – rok czternasty] (il. 5, 26–27), pierwszej tego typu po stronie wschodniej wejścia. Pięć końcowych lat (15–19) cyklu dziewiętnastoletniego jest oznaczane przez pozostałe głowice kostkowe, a więc bazy [I. 3, 4, 5] i kapitele [II. 5, 4, 3] (il. 5, 19, 27–28, 30).

Obecny stan zachowania obu półfilarów hamuje badanie wiązek słupek [I–II.1–2 i 13–14], których laski są rozdzielone sznurami rautów. Powinno ich być 384, bo na każdej z 12 cegieł, które tworzą trzon jednej z czterech podpór, znajduje się osiem diamentów w formie ostrosłupów: $12 \times 4 \times 8 = 384$ (il. 1–2, 4A–5, 19–21). Związek liczby 384 z dekoracją bazy [I. 2 – na ściankach, poniżej rautów, pionowe paski kojarzące się z dawnymi instrumentami do rachowania], w której zakodowano rok trzeci cyklu dziewiętnastoletniego (il. 5, 16–17, 28), jest znamieny, albowiem w cyklu dziewiętnastoletnim ów rok jest pierwszy z siedmiu lat, w których wprowadza się dodatkowy, trzynasty miesiąc księżycowy²³. Po dokładniejszym

²³ W celu wyrównania jedenastodniowej różnicy długości roku wg biegu Księżyca (354 dni) oraz Słońca (365 dni, co cztery lata – 366) dodaje się jeden miesiąc w 3., 6., 8., 11., 14., 18. i 19. roku cyklu dziewiętnastoletniego (354+30), według rachuby aleksandryjskiej. Tę zasadę odzwierciedla wiersz: *Cristus factus homo levat omnia reddita trono*. Alfabetyczna pozycja pierwszej litery każdego wyrazu (C = 3, f = 6... – zob. wyżej przyp. 14, Tabela 1) wskazuje rok cyklu z przestępnym miesiącem księżycowym. Zob. np. „Compotus venerabilis patris Domini et Sancti Roberti Grosse Capitis Lincolniensis Episcopi factus ad correctionem communis kalendarii nostri”, w: *Compotus Fratris Rogeri*, red. Robert STEELE (Oxford: Oxonii, 1926), s. 212–267, tu s. 246–247 (Opera hactenus inedita Rogeri Baconi, 6). Długość roku embolismicznego (z przybyszowym miesiącem księżycowym – 384 dni) oraz długość roku przestępnego według biegu Słońca (366 dni) zakodowano w diamentach na łuku archiwolty (il. 1–2, 11). Składa się on z 51 klinców, z których 48 to cegły „grube” (obecnie jedna wyłamana) z ośmioma ostrosłupami na każdej, a trzy – „cienkie” (w szczycie łuku; znacznie uszkodzone) miały zapewne po sześć rautów. Różnica liczb diamentów na ceglach grubych (384) i cienkich (18) wynosi 366.

19. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, górna partia ościeża i półfilara wschodniego. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

20. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, górna partia ościeża i półfilara zachodniego. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

*21. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny,
górną partia półfilara i ościeża (fragment) zachodniego.
Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020*

22. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachim [14] w strefie kapiteli półfilara. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

23. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, baldachim [13] w strefie baz, widok od wschodu. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

oglądzie półfilarów przyjdzie pogłębić rozważania, albowiem we wschodnim sznurze rautów służki [13] (il. 5, 29), na cegle drugiej od dołu (jedenastej od góry) trzy ostrosłupy (drugi – czwarty od dołu, czyli pierwszy – trzeci od góry) zastąpiono podłużnym, półkolistym korytkiem. Prócz tego zmieniono kształty mniej więcej 39 rautów (niepewność wynika z marnej kondycji obu półfilarów). Na ściętych wierzchołkach czterech (?) ostrosłupów wryto poprzeczny rowek (–)²⁴. Na górnej podstawie jednego rautu odkuto wypukły krzyżyk równoramienny (+)²⁵, a na szpicu innego diamentu znajduje się otworek (o) zalepiony zaprawą murarską²⁶. Cztery rauty zdwojono, nadając im kształt piramid schodkowych²⁷, zaś trójkątne i koliste otwory w ściankach 29 ostrosłupów sprawiają, że wyglądają one jak wypukłe, ukośne krzyżyki (×)²⁸. W tej grupie rautów, boki czterech ostrosłupów²⁹ są perforowane w dwóch strefach (il. 22). Zróznicowanym diamentom nadano zapewne jakieś

²⁴ Półfilar wschodni, trzon służki [1] (il. 5, 19), elewacja wschodnia i północna, cegły 10. i 11., licząc od baz (lub 3. i 2. – od kapiteli) rauty: 2. i 1. od dołu (albo 3. i 4. od góry). Półfilar zachodni, trzon służki [14], elewacja północna, cegła 10. (lub 3.), raut 3. (lub 2.; il. 21); elewacja zachodnia – cegła 6. od dołu (7. od góry), raut 2. od góry (3. od dołu).

²⁵ Półfilar wschodni, trzon służki [2] (il. 5), elewacja zachodnia, cegła 7. od (6. od góry), raut 1. od dołu (4. od góry). Oba znaki (–, +) występują na listwie segmentu fryzu ostro owalną plecionką w archiwolcie (il. 12).

²⁶ Półfilar wschodni, trzon służki [2] (il. 5), elewacja północna, cegła 7. od dołu (6. od góry), raut 2. od góry (3. od dołu).

²⁷ Półfilar zachodni, trzon służki [13] (il. 5), elewacja wschodnia, cegła 5. od dołu (8. od góry), wszystkie rauty.

²⁸ Półfilar zachodni, trzon służki [13] (il. 5, 14, 29), elewacja wschodnia i północna, cegły: 5. i 9. od góry (8. i 4. od dołu), komplet rautów; cegła 11. (2. od dołu) elewacja północna wszystkie rauty, elewacja wschodnia raut 1. od dołu (poniżej korytka – zob. wyżej); służka zachodnia, cegła 1. od góry (12. od dołu), obie elewacje. Znak „×” kojarzy się nie

24. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny,
baldachim [13] w strefie baz, widok od północnego-wschodu.
Fot. Tadeusz Jurkowlanec, wrzesień 2020

tylko z cyfrą rzymską i literą alfabetów greckiego i łacińskiego, ale również z runą „geofu, gyr, geof, gebo” (siódma starszego futharku), która odpowiada literze „G”; zob. m.in. Moritz WEDELL, „*Actio – loquela digitorum – computatio*. Zur Frage nach dem *numerus* zwischen Ordnungsangeboten, Gebrauchsformen und Erfahrungsmodalitäten (Einleitung II)”, w: *Was zählt. Ordnungsangebote, Gebrauchsformen und Erfahrungsmodalitäten des „numerus” im Mittelalter*, red. Moritz WEDELL (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2012, s. 15–63 (Pictura et poesis, 31); *Computus*, Thorney Abbey, Cambridgeshire, ok. 1110, Oxford, St. John’s College, Ms 17, fol. 5v, https://digital.library.mcgill.ca/ms-17/folio.php?p=5v&showitem=5v_2ComputusRelated_11Alphabets; Jan LECIEJEWSKI, *Runy i runiczne pomniki słowiańskie* (Lwów-Warszawa: E. Wende i Drukarnia Ludowa, 1906), s. 7 i nn.; Leon D. WILD, *The Runes Workbook. A Step-by-Step Guide to Learning the Wisdom of the Staves* (London: Apple Press, 2008), s. 79–80; Tomasz KOSIŃSKI, *Runy słowiańskie* (Warszawa: Bellona, 2019), s. 166.

²⁹ Półfilar zachodni, trzon służki [14] (il. 5, 22), elewacja zachodnia, cegła 1. od góry.

25. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, głowica kostkowa [11] w strefie kapiteli, tarcza północna. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

26. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, głowica kostkowa [14] w strefie baz, tarcza północna. Fot. Jakub Jurkowlaniec, lipiec 2020

znaczenia. Tu nie będą one przedmiotem dociekań, ale zainteresuję się innymi szczegółami: różowawymi ceglami imitującymi ciosy³⁰ oraz wybranymi plackami glazury (il. 4, 18–19, 21, 28–30).

Głównym świętem chrześcijaństwa jest Wielkanoc, przypadająca rokrocznie w pierwszej niedzielę po pierwszej wiosennej pełni Księżycy (*luna 14.*). Aby określić termin Wiel-

³⁰ Po jednej między słupkami [1–2; 13–14], w półfilarze wschodnim, w warstwie kapiteli, a w zachodnim – w szychcie trzeciej, poniżej strefy głowic (il. 4, 18, 21, 28–30). Dwa nierównej szerokości i wysokości kawałki różowawych cegieł, w ościeżu wschodnim, na podkładce wklęsłej między kolumnkami [3] a [4], w warstwie 2. i 3. (od kapiteła, czyli 10. i 11. od bazy; il. 5, 19, 30). Na licu cegły w półfilarze zachodnim (3. warstwa) mającą dwa, nierównej długości i szerokości łuki okręgów rozłącznych wewnętrznie (jakby fragment schematu rocznego biegu Słońca z oznaczeniem punktu równonocy wiosennej. zob. *Computus Fratris Rogeri*, s. 1–211, tu rys. na s. 12) i niewielka kompozycja geometryczna o zarysie rombu, złożona z czterech (?) elementów (il. 20–21). Zagłębienie o podobnym kształcie znajduje się na różowawej cegle w półfilarze wschodnim. Niespotkaną anomalią jest pionowy, bardzo szeroki pas zaprawy wapiennej (hiperfuga) w ościeżu wschodnim, w 1. (12. od dołu) warstwie (nad imitacjami ciosów), w miejscu północnej partii podkładki kolumnki [4] (il. 19, 30). Kilka znacznie węższych spoin pionowych występuje w ościeżu zachodnim (il. 20). Do zwrócenia uwagi na te szczegóły skłaniają rysy na tympanonie (wyżej przyp. 10) i spoiny na baldachimie [IV. 14]; zob. wyżej i przyp. 19–20. Na szerokość wymienionych fug (wypełniająca je zaprawa wygląda na oryginalną) raczej nie wpłynęło odchylenie od pionu ścian nawy północnej i ich prostowanie podczas remontów w XIX i XX w.

27. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny,
strefa baz wschodniego półfilara, ościeży i węgaru [2–6].
Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

kiej Niedzieli w danym roku, należy ustalić jego pozycję w cyklu dziewiętnastoletnim. W tym celu do liczby roku należy dodać 1 i sumę podzielić przez 19. Jeżeli iloraz jest liczbą bez reszty, to ów rok jest ostatnim w cyklu, natomiast reszta wyznacza miejsce danego roku w okresie dziewiętnastoletnim, np. 1224 r. jest rokiem dziewiątym, bo $(1224+1) \div 19 = 64$ reszta 9. Na tej podstawie oblicza się epakty informujące o wieku Księżyca 22 marca (*sedes epactarum*) danego roku³¹. Analogiczne operacje na dwudziestoosmioletnim cyklu słonecznym (do liczby roku dodaje się 9 i dzieli przez 28) służyły wskazaniu terminów niedziel za pomocą konkurent³² lub liter niedziel³³. Przykładowo rok 1224 jest pierwszym w czterdziestym piątym okresie słonecznym, bo $(1224+9) \div 28 = 44$, reszta 1 (konkurenta 1, litera

³¹ W pierwszym roku dziewiętnastoletniego cyklu epakta równa się zeru. Z racji nieznajomości zera epakta oznaczana była przez komputystów terminem *nihil, nil*. W kolejnych latach powiększa się ona o 11, jeżeli suma przekroczy 30, wówczas należy odjąć 30; różnica oznacza wartość epakty. Zatem w roku 2. epakta wynosi 11, a w następnych latach cyklu: 22, 3, 14, 25, 6, 17, 28, 9, 20, 1, 12, 23, 4, 15, 26, 7, 18. Zob. np. Henryk WĄSOWICZ, „Epakty”, w: *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 4 (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1983), szp. 1017. Na temat zera zob. m.in. Robert KAPLAN, *The Nothing that is. A Natural History of Zero* (London: Lane, 1999).

³² Jedna z cyfr 1–7 wskazujących liczbę dni między 1 stycznia a ostatnią niedzielą roku poprzedniego lub wiek Księżyca 24 marca (*sedes concurrentium*). Konkurenty w czterocyfrowych sekwencjach, „skracanych” o 1 co cztery lata, przyporządkowano na stałe do cyklu dwudziestoosmioletniego (niżej przyp. 33, Tabela 2); zob. Henryk WĄSOWICZ, *Chronologia średniowieczna* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016), s. 328–333.

³³ Porządek siedmioliterowych sekwencji liter (a, b, c, d, e, f, g), oznaczających dni tygodnia, jest stały; pierwszy i ostatni dzień roku oznacza litera „a”. Zapamiętanie liter pierwszego dnia kolejnych miesięcy ułatwiał chronogram: „Altitonans dominus divina gerens bonus extat / Gratuito celi fert aurea dona fideli” || „Grzmiący z wysokości, z nieba” (Gromowładny) pan przynoszący dary boże jest dobry / Niesie wiernemu złote dary niebios za darmo”. Zob. m.in. *Najdawniejsze roczniki krakowskie*, s. 109 i przyp. 1. Rok pierwszy cyklu słonecznego jest zawsze rokiem przestępnym i oznaczony dwoma literami niedzielnymi „gf” (niedziele do i po 24 lutego); kolejne lata cyklu są kodowane przez poczwórne sekwencje z siedmiu pierwszych liter alfabetu (a–g) wspak (Tabela 2). Obszernie na ten temat zob. WĄSOWICZ, *Chronologia*, s. 323–328.

Tabela 2. Konkurenty (K) i litery niedzielne (F) w cyklu dwudziestoosmioletnim (CS)

CS	1 2 3 4	5 6 7 8	9 10 11 12	13 14 15 16	17 18 19 20	21 22 23 24	25 26 27 28
K	1 2 3 4	6 7 1 2	4 5 6 7	2 3 4 5	7 1 2 3	5 6 7 1	3 4 5 6
F	gf e d c	ba g f e	dc b a g	fe d c b	ag f e d	cb a g f	ed c b a

28. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, dolna partia węgaru, ościeża i półfilara wschodniego. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

29. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, dolna partia węgaru, ościeża i półfilara zachodniego. Fot. Tadeusz Jurkowlaniec, wrzesień 2020

niedzielna gf)³⁴. W prowadzonej analizie portalu pomijam daty dzienne. Zadaniem naczelnym jest konwersja cyklicznej rachuby czasu na linearną³⁵. Jeżeli bowiem w portalu zakodowano liczby cykli Księżyca lub Słońca, które upłynęły od Wcielenia, to na podstawie tych liczb można obliczyć zaszyfrowane daty roczne n.e.

Zbawiciel żył nieco ponad 33 lata, a więc Jego śmierć i zmartwychwstanie nastąpiły – rachując od Wcielenia – w piętnastym roku drugiego cyklu dziewiętnastoletniego³⁶, bo $(33+1) \div 19 = 1$ reszta 15, który był rokiem czternastym w drugim cyklu Słońca, bo $(33+9) \div 28 = 1$ reszta 14. Z analizy portalu wynika, że piętnasty rok cyklu księżycowego jest wskazywany przez bazę służki [4] (il. 5, 27–28, 30), zasłoniętą od zachodu przez pokąźną kiść owoców winorośli, symbolizującą przelaną krew Chrystusa³⁷. Jeżeli stałe cyklu dwudziestoosmioletniego (konkurenty, litery niedzielne) zakodowano w portalu, to należałoby doszukiwać się ich może wśród 28 medalionów na kłincach trójlistnych łuków nad wejściami do kościoła³⁸ (il. 11–12). Wprawdzie wyobrażenia winogron, znacznie pomniejszone w stosunku do ich kiści przy bazie kolumny [4 – rok piętnasty], występują dwukrotnie, w układzie antytetycznym, między łaskami: w strefie kapiteli [7] (il. 5) i baz [9] (il. 5, 29), ale koordynaty ich położenia względem bazy [4 – rok piętnasty cyklu Księżyca] – w obecnym stanie zachowania i rozpoznania dekoracji portalu³⁹ – są niejednoznaczne. Nie przekreśla to jednak innych prób rozpatrzenia portalu w związku z rachubą czasu wg biegu Słońca i z odniesieniami do życia Chrystusa.

Rozważmy wątek ościeża wschodniego, poczynając od dziewiątej warstwy powyżej strefy baz (il. 19, 30). Po lewej (północnej) stronie trzonu [4] w warstwie dziesiątej i jedenastej znajdują się kawałki różowawych cegieł, które w kontekście ludzkiej natury Zbawiciela należy kojarzyć z Jego narodzinami. Jeżeli bowiem w obliczeniach pozycji 33 r. n.e. w cyklu słonecznym – $(33+9) \div 28 = 1$, reszta 14 – uwzględnimy liczbę okresów dwudziestoosmioletnich (sumę cykli pełnych i rozpoczętych, czyli 1+1), to te dwie różowawe imitacje ciosów wskazują liczbę porządkową cyklu dwudziestoosmioletniego, w którym – licząc od roku Wcielenia – mieści się rok 33. A zatem nadzwyczaj szeroka spoina (hiperfuga) w miejscu północnej części podkładki kolumny [4] (il. 19, 30) w warstwie dwunastej, czyli brak fragmentu cegły, oznacza 0 – stanowi początek rachuby. Jeżeli więc dwa ułamki różowawych cegieł przy kolumnie [4] (il. 5, 19, 30) – w jej bazie zakodowano rok śmierci Chrystusa, tj. rok piętnasty cyklu dziewiętnastoletniego – oznaczają numer porządkowy (2) cyklu dwudziestoosmioletniego, w którym ukrzyżowano Zbawiciela, to

³⁴ Zob. Tabela 2.

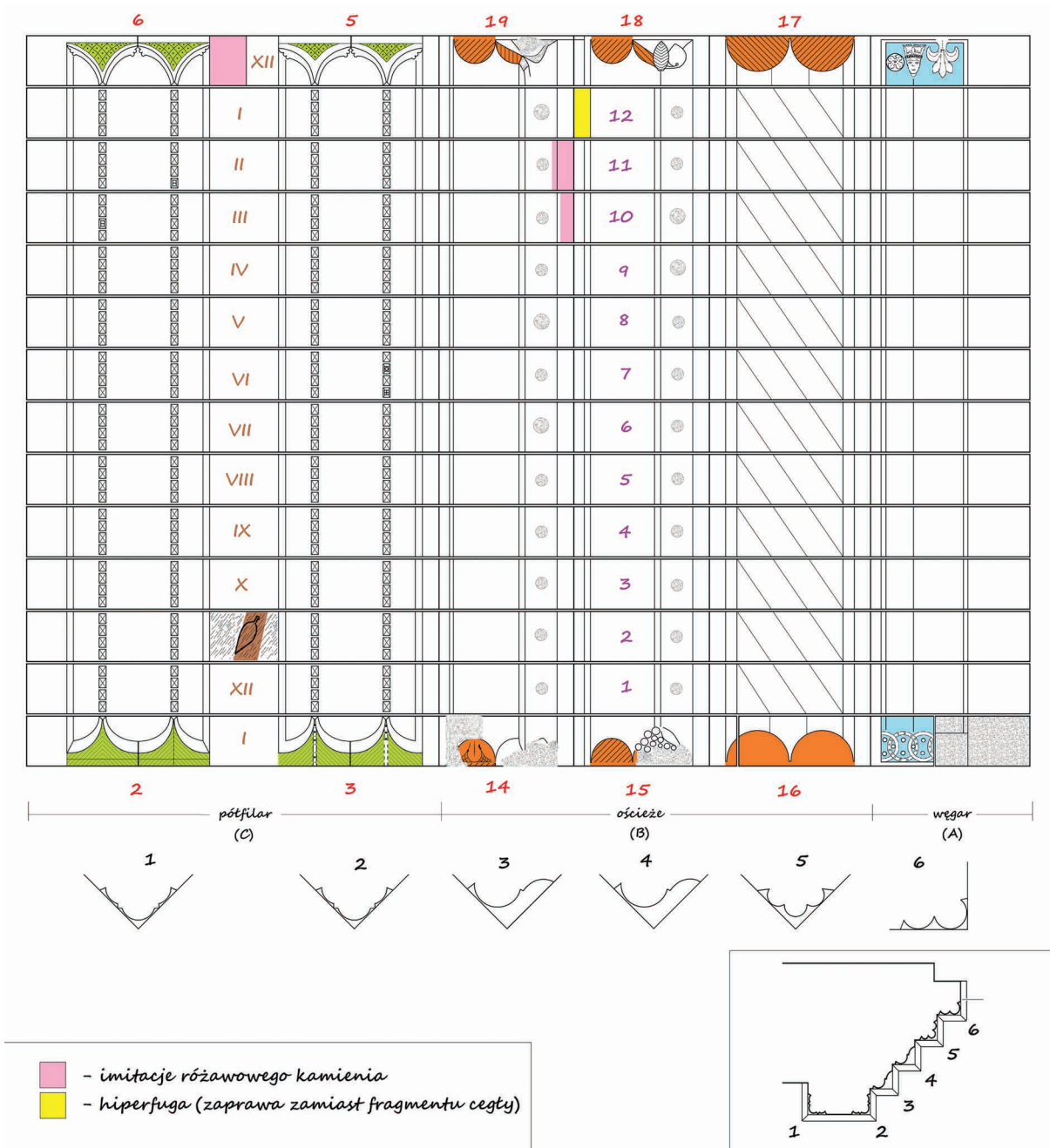
³⁵ M.in. Miriam CZOCK, Anja RATHMANN-LUTZ, „*ZeitenWelten – auf der Suche nach den Vorstellungen von Zeit im Mittelalter. Eine Einleitung*”, w: *ZeitenWelten. Zur Verschränkung von Weltdeutung und Zeitwahrnehmung, 750–1350*, red. Miriam CZOCK, Anja RATHMANN-LUTZ (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2016), s. 9–26; tamże wybrana bibliografia, s. 27–37.

³⁶ Zob. przyp. 21.

³⁷ Np. Otto NUSSBAUM, „Die grosse Traube Christus”, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6 (1963), s. 136–143.

³⁸ Zob. przyp. 8.

³⁹ Niewątpliwie liczby i porządek ośmiu baldachimów [I–II. 1–2, 13–14] i 11 głowic kostkowych [I. 12; I–II. 3–5, 10–11] (il. 5) są zgodne z systemem chrześcijańskiej rachuby czasu. Trudniej ustalić zasady doboru i rozmieszczenia przedstawień na końcówkach czterech bliźnich podpór węgarów i *trumeau* [I–II. 6–9] (il. 5). Tematy, cechy i repartycję tych przedstawień należałoby rozpatrywać – w myśl zasad retoryki (m.in. JURKOWLANIEC, *Gmach pamięci*, s. 77–84, tu s. 83) – w ramach powszechnie znanych zestawień liczbowych, złożonych w omawianym przypadku może z ośmiu składników, np. błogosławieństw (Mt 5,3–10), cnót (2 P 1,5–7) lub grzechów; zob. MEYER, SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, s. 567–568. Dla dalszej interpretacji treści portalu obiecujące są wyniki wstępnych prób łącznego rozważenia dekoracji par podpór w narożach półfilarów [1–2; 13–14] oraz węgarów i *trumeau* [6–9] (il. 4–5). O pozornym podobieństwie tych służek wyżej przyp. 7.

30. Sandomierz, kościół św. Jakuba, portal główny, wschodni półfilar, ościeże i węgar.
 Schemat rozmieszczenia elementów. Numery w dolnych wierszach:
 czarne – porządkowe trzonów podpór;
 czerwone – lata cyklu dziewiętnastoletniego;
 numery: I–XII (półfilar) – miesiące; 1–12 (trzon kolumny) – warstwy cegieł.
 Oprac. Tadeusz Jurkowlaniec

suma wszystkich warstw domku portalowego, czyli jego wysokość (42 szychty, tj. $33+9$)⁴⁰ pozwala wyliczyć datę – 1167 r., bo $(42 \times 28) - 9 = 1167$. Rok ów jest dziewiąty w sześćdziesiątym drugim cyklu księżycowym, bo $(1167+1) \div 19 = 61$, reszta 9. Niestety dekoracja bazy [12 – rok dziewiąty cyklu] uległa zniszczeniu.

Umownymi gąbkami liczydła są również elementy trójdzielnych służek. Suma warstw cegieł, z których złożono służki narożne [1, 14] w dolnej i górnej części bramy (il. 4A), czyli $(14+18) \times 2$, wynosi 64⁴¹. Na tej podstawie można określić koniec okresu zakodowanego w portalu, na przedostatni (18.) rok sześćdziesiąty piąty (64+1) cyklu dziewiętnastoletniego, czyli na 1233 r., bo $(1233+1) \div 19 = 64$, reszta 18⁴², który jest rokiem dziesiątym w czterdziestym piątym cyklu Słońca, ponieważ $(1233+9) \div 28 = 44$, reszta 10. Szczegóły konstrukcji portalu i operacje rachunkowe pozwalają odcyfrować również wcześniejsze momenty historyczne, sięgające początków Państwa (dynastii) i Kościoła krakowskiego, ale szczególnie zainteresowanie budzi ów sześćdziesięciosześcioletni (2×33) okres (1167–1233), na który przypadły rządy Kazimierza II Sprawiedliwego (zm. 1194), aktywności jego dzieci, Adelajdy (zm. 1211?; 1240?), Leszka Białego (1184 lub 1185–1227) i Konrada Mazowieckiego (1187 lub 1188–1247), narodziny wnuka – Bolesława Wstydlwego (1226–1279) i regencja Grzymisławy (zm. 1258) – wdowy po Leszku⁴³, oraz jedenastoletnia działalność Iwo Odrowąża (zm. 1229), dziewiętnastego biskupa krakowskiego⁴⁴.

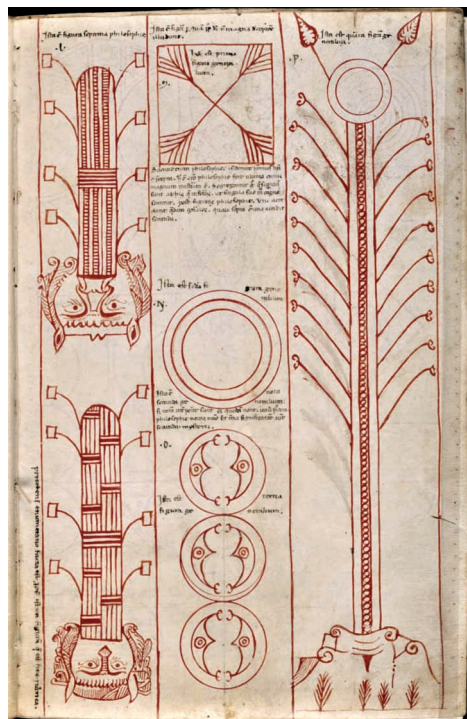
⁴⁰ Zob. przyp. 6; il. 4A. Tyle samo mierzy szerokość bramy wyrażona przez sumę liczb cegieł kładzionych na rant (26 wozówek i 16 główek) w dwuspadowym zamknięciu wnęki mieszczącej wrota (il. 3, 4B). Mamy tu przypuszczalnie do czynienia z ukrytą symboliką Krzyża, pojmowanego jako *forma quadrata mundi*; zob. np. Victor H. ELBERN, „Species crucis – forma quadrata mundi. Die Kreuzigungsdarstellung am fränkischen Kasten von Werden”, *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 44 (1966), s. 174–185. Dodam, że 42 jest liczbą nadmierną (*numerus superfluus*), czyli taką liczbą naturalną, której suma dzielników właściwych jest większa od niej samej $1+2+3+6+7+14+21 = 54$. Dłatego Rupert z Deutz (zm. 1130) uznał liczbę 42, w nawiązaniu do Ap 11.2, za oznakę „obfitości niesprawiedliwości” (*abundantia iniquitatis*); zob. MEYER, SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, szp. 725–726. Tekst Ap 11 może ułatwić próby interpretacji treści portalu, a w kontekście rachuby czasu sugerować górną granicę zakodowanego okresu – 1260 r. – rok 9. w 45. cyklu Słońca, 7. w 66. cyklu Księżyca; indykacja 3 w jej 84. (2×42) cyklu, według wyliczenia $(1260+3) \div 15 = 84$, reszta 3. Do uwzględnienia cyklu indykacji, czyli okresu piętnastoletniego (miejsca danego roku w takim okresie), może skłaniać liczba warstw cegieł (15), która określa wysokość tympanonu (il. 4). Na temat indykacji zob. m.in. [Kazimierz JASIŃSKI], „Część teoretyczna”, w: *Chronologia polska*, red. Bronisław WŁODARSKI (Warszawa: PWN, 2007), s. 115–122; WAŚOWICZ, *Chronologia*, s. 231–236.

⁴¹ W *Institutiones* Kasjodora liczba 64 jest przykładem liczby parzysto-parzystej (*pariter par*), czyli takiej, „która daje się dzielić aż do jedności”; zob. m.in. LOHR, „Zagadnienia arytmetyki w pismach Kasjodora”, s. 498; ENGLISH, *Die Artes liberales im frühen Mittelalter*, s. 121 i przyp. 170. Jeżeli jednak do liczby warstw służek dodamy rozdzielającą je szychtę z fryzem szrafowanych trójkątów i rombów – między cokołem a gzymsem koronującym tylko te partie domku są dekorowane – $(14+1+18) \times 2$, to wówczas należałoby uwzględnić 66. cykl Księżyca ($33+33$), czyli $66 \times 19 = 1254$ (por. wyżej przyp. 40); rok 1254 wyznaczałby górną granicę okresu zakodowanego w portalu.

⁴² Rok 1234 kończy 65. cykl dziewiętnastoletni, bo $(1234+1) \div 19 = 65$.

⁴³ Zob. m.in. Kazimierz JASIŃSKI, *Rodowód pierwszych Piastów* (Wrocław: Uniwersytet Wrocławski; Warszawa: Volumen, [1992]), s. 264–270; Id., *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, wyd. Marek GÓRNY (Poznań-Wrocław: Wydaw. Historyczne, 2001), s. 13–49 (Biblioteka Genealogiczna, 3).

⁴⁴ Okres apostolatu bp. Iwo Odrowąża jest równy sumie ścianek baz [I. 3-północna, 13] i kapiteli [II. 1, 2, 13, 14] pokrytych punktowaną siecią (il. 5), czyli $1+2$ (trzy bazy) + 2×4 (osiem kapiteli); przy czym północna tarcza bazy [I. 3 – korona kwiatu na tle kratki punktowanej] oznacza rok 14. cyklu dziewiętnastoletniego, a 14. rok w 65. ($64+1$) cyklu dziewiętnastoletnim był rokiem śmierci hierarchy (1229, bo $19 \times 64 + 14 = 1229 + 1$). Identyfikacja kwiatu na kapitelu [11] może oznaczać zarówno początek publicznej działalności Chrystusa (30 lat po Wcieleniu, trzy lata przed Ukrzyżowaniem; 30 r. n.e., rok 13. cyklu dziewiętnastoletniego), jak i stanowić wskazówkę do uchwycenia początku publicznej służby Iwo Odrowąża jako kanclerza Królestwa – prawdopodobnie rok 1206, tj. 10. rok cyklu dziewiętnastoletniego, baza [11], szrafowana, tak jak wschodnia tarcza kapitelu [11], obok lilia skierowana w dół (il. 5, 25) – i jako biskupa (1218, tj. 3. roku cyklu dziewiętnastoletniego, baza [2]). Ponadto suma wypustek w kluczach podłuczy baldachimów

31. Apollonius (Tyanensis?), *Ars Notoria, Sive Flores Aurei, Francja albo północne Włochy, ok. 1225. Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Mellon 1, fol. 16:*
L– siódma „figura” filozofii, M, N, O, P– pierwsza, druga, trzecia i czwarta „figura” ogólna. Fot. <https://collections.library.yale.edu/iiif/2/1131931/full/2980/0/default.jpg>

Z Chrystusem kojarzą się kamienie oraz ich różowawe imitacje użyte do budowy bramy, tak wewnątrz nawy (wysoki na dwie warstwy cegieł cios o ściętym narożniku jako *lapis angularis*⁴⁵; trzy warstwy od wierzchołka węguru, 28 od poziomu progu wejścia; 2+28+3; il. 3, 4B), jak i na zewnątrz (w nawiązaniu do słów św. Jana – J 10. 7, 9) w sumie liczb warstw budulca *trumeau* i tympanonu (il. 4A) wynoszącej 33⁴⁶, oraz – w związku z rachubą czasu – w ościeżu wschodnim (drugi rok cyklu dwudziestoosmioletniego; il. 19, 30), a także w półfilarach. Różowawa cegła między kapitelami [1–2] (il. 4, 30) może oznaczać grudzień, miesiąc Bożego Narodzenia i zimowego solstycjum; ostatni miesiąc roku, bo licząc od dołu poprzedza go warstwa, w której zakodowano 0 (*nihil*) – początek rachuby czasu (brak ceglanej podkładki trzonu [czwarty – piętnasty rok] – w jej miejscu hiperfuga). Natomiast cegła z łukami, ulokowana w trzeciej warstwie między słuźkami

(występują wyłącznie na tych z sieciami punktowanymi) – po 4 trójlistne wypustki na kapitelach [1, 2, 13, 14], czyli $4 \times 4 \times 3 = 48$, oraz dwie trójlistne (boczne) i pojedyncza (centralna – zwornik wiszący na opak) bazy [13], czyli $2 \times 3 + 1 = 7$ (il. 5, 18, 21–24) wynosi 55. Przypuszczalnie w ten sposób zakodowano wiek Iwo Odrowąża, co pozwala wyliczyć rok jego urodzenia (1174). Suma romboidalnych otworków między wypustkami w kluczach arkadek wynosi 18 (16+2), bo 2 diamenciki w arkadce środkowej i $2 \times 1/2$ w bocznych – razem 4 w każdym baldachimie, a więc w czterech baldachimach [II. 1–2, 13–14] – $4 \times 4 = 16$; w baldachimie piątym [I. 13 – tylko boczne] – 2, bo $2 \times (2 \times 1/2)$. W tej serii motywów wiszący zwornik, zastępujący otworki w kluczu arkadki centralnej baldachimu ostatniego [I. 13], zajmuje pozycję 19. Zob. *Katalogi biskupów krakowskich*, s. 24, 58–61, 91–92. Zob. m.in. Czesław DEPTUŁA, „Iwon Odrowąż bp”, w: *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 7 (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997), szp. 579–580. Zasygnalizowane możliwości interpretacyjne wymagają osobnego studium, w którym należy uwzględnić m.in. symbolikę sieci (łowienia ryb), charakterystykę działalność biskupów na wzór i podobieństwo Chrystusa, a także sens określenia „kwiat” (*flos*) i znaczenie przedstawienia węża – amfisaeny (wyżej przyp. 8). Oba porządki rachuby upływu czasu (era chrześcijańska i lata biskupstwa Iwo Odrowąża) mogą być podstawą prób dalszego odczytania treści portalu.

⁴⁵ M.in. Gerhart B. LADNER, „The Symbolism of the Mediaeval Corner Stone in the Mediaeval West”, *Mediaeval Studies* 4 (1942), s. 43–60; Joseph J. M. TIMMERS, „Eckstein”, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, t. 4: *Dinanderie – Elle* (München: Beck, 1955–1958), szp. 708–712. Zob. też: *Corpus Corporum: repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem*, http://www.mlat.uzh.ch/MLS/advsuchergebnis.php?mode=SPH_MATCH_EXTENDED2&corpus=all&suchbegriff=ANGULARIS.

⁴⁶ MEYER, SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, szp. 703–706 [33].

[13–14] (il. 4A, 5, 21) oznaczałyby – jak już wspominałem⁴⁷ – marzec (miesiąc równonocy, z którą wiąże się termin pamiątki Ukrzyżowania i Zmartwychwstania). W takim razie pokryte glazurą ryty liścia (półfilar wschodni; warstwa jedenasta, licząc od kapiteli; skośny pas ciemnobrązowego szkliwa; il. 4A, 28, 30) i rombu z towarzyszącymi mu znakami⁴⁸ (półfilar zachodni; warstwa siódma poniżej kapiteli; ciemnozielona glazura z jasnymi cętkami na większej części lica cegły; il. 4A, 21, 29) należałoby odczytać jako listopad i lipiec, a zarazem – z racji powszechnego w komputystyce zastępowania cyfr literami⁴⁹ – jako jedenastą i siódmą literę alfabetu (wyżej Tabela 1 w przypisie 14), czyli „l” (jak „liść”⁵⁰; „listek”, brzmi podobnie jak „Lestek”⁵¹) i „g” (jak Grzymisława⁵²; słowiańskie imię księżny sandomierskiej, wdowy po Lestku – Leszku Białym, może zapisane w formie rebusu z kluczowymi słowami: *tonus* – dźwięk, ton, *tono* – grzmienie, *tonitrus* – piorun, grzmot, zakodowanymi na detalach portalu)⁵³.

Czy podobnie szyfrowano trzyliterowe imię „Iwo” („i” – to dziewiąta litera alfabetu łacińskiego), które wywodzi się z języka galijskiego za pośrednictwem frankońskiego (*iwa* – „cis”, „łuk”)?⁵⁴ Nasuwa się domysł, że choinka – tak jawi się drzewko wyryte na baldachimie wieńczącym służkę [1] (il. 5, 8) – może być wyobrażeniem cisu (*Taxus*; „t” – dziewiętnasta litera alfabetu), który – zdaniem biegłych w Piśmie, bliżej nieokreślonych – był drzewem wymienionym bez nazwy w prorocztwie Jeremiasza (Je 11, 19)⁵⁵:

⁴⁷ Zob. przyp. 30.

⁴⁸ Łukowata linia na przedłużeniu prawego, dolnego boku rombu i – poniżej – dwie krokiewki. Kształt głównego elementu ryty (uszkodzony) przypomina monstrialnie powiększony znak graficzny dźwięku muzycznego (łac. *tonus*), w notacji neumatycznej – *punctum inclinatum*. Zob. np. David HILEY, Janka SZENDREI, „Notation. III. History of Western notation, 1. Plainchant”, w: *New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. Stanley SADIE, John TYRRELL, t. 18: *Nisard to Palestrina* (London: Oxford University Press, 2001), s. 84–119, tu tabela 2 na s. 86. Równie trudno rozpoznać drobne znaki (może neumy, może runy?), które występują w centralnej części strefy kapitelu *trumeau* – między bliźniami laskami [II. 7–8] (il. 4, 7) – w pełni pokrytej ciemnozieloną i brązową glazurą. Dwa zygzyki na *trumeau* przypominają runy „sigil”, „ei”, „sol”, „sowilo” (*Computus*; LECIEJEWSKI, *Runy i runiczne pomniki*, s. 7–8; WILD, *The Runes Workbook*, s. 115; KOSIŃSKI, *Runy słowiańskie*, s. 125–126) lub współczesny symbol pioruna, ale poszukiwania potwierdzenia tego skojarzenia w nie dość chyba rozpoznanej średniowiecznej ikonografii błyskawicy dają na razie mierne wyniki. Zob. np. Adolf RIETH, *Der Blitz in der bildenden Kunst* (München: Ernst Heimeran Verlag [1953]), s. 20–21. A może dla identyfikacji gromu w obu zygzykach wystarczy przywołać pierwsze słowo (*Luce*) z drugiego wersu wiersza embolismicznego (wyżej i przyp. 14; niżej i przyp. 52–53)?

⁴⁹ M.in. WĄSOWICZ, *Chronologia*, s. 317–328; WEDELL, „*Actio – loquela digitorum – computatio*”.

⁵⁰ Liście o podobnym kształcie spotykamy na obu ściankach bazy [13–7. rok cyklu dziewiętnastoletniego; początek lub koniec życia Iwo Odrowąża – wyżej przyp. 44] (il. 5, 23–24) oraz na kielichowym spływie wklęski przy kapitelu [4–18. rok cyklu] (il. 5, 27).

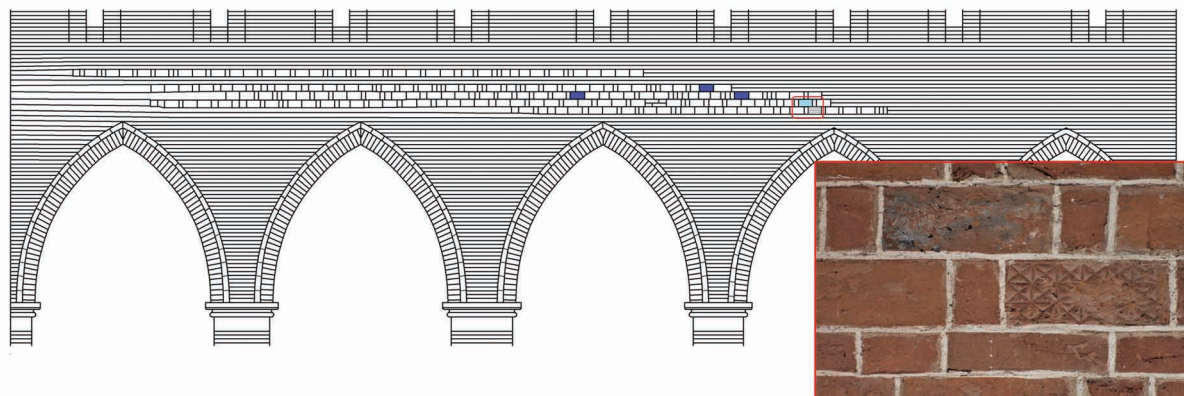
⁵¹ M.in. JASIŃSKI, *Rodowód pierwszych Piastów*, s. 48–51; Marek CHRZANOWSKI, *Leszek Biały. Książę krakowski i sandomierski, Princeps Poloniae (ok. 1184 – 23/24 listopada 1227)* (Kraków: Avalon, 2013).

⁵² M.in. Dariusz DĄBROWSKI, „Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku”, *Roczniki Historyczne* 72 (2006), s. 67–93; Agnieszka TETERYCZ-PUZIO, *Piastowskie księżne regentki. O utrzymaniu władzy dla synów (koniec XII w. – początek XIV w.)*, (Kraków: Avalon, 2016), s. 65–95. O etymologii imienia (od „grzmieć”) zob. np. Henryk FROS, Franciszek SOWA, *Księga imion i świętych*, t. 2: *D–G* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 1997), szp. 540.

⁵³ Zob. przyp. 33, 47. Rzeczą interesująca byłoby wyjaśnienie, jaki sens nadano rautom w formie ukośnych krzyżyków (×); czy są one wyłącznie ornamentem, czy może również cyfrą (10), literą (x), lub runą (X), której odpowiednikiem jest „G”? Zob. przyp. 28.

⁵⁴ M.in. FROS, SOWA, *Księga imion*, t. 3: *H–Ł* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 1998), szp. 156; Fred HAGENEDER, *The Living Wisdom of Trees. A Guide to the Natural History, Symbolism and Healing Power of Trees* (London: Watkins Publishing, 2020), s. 227–232.

⁵⁵ „[...] Nonnulli ex Rabbinis lignum ipsum designant, & Taxum esse volunt, ex cuius venenato succo, Toxica confecta autumant”; zob. „Adversus Judeos ad Quirinum”, w: *Sancti Caecilii Cypriani opera recognita et illustrata per Joannem Oxoniense Episcopum* [i.e. John Fell, 1625–1686] (Bremae: Brauer, 1690), przyp. na s. 41. Por. *Willelmi Meldvnensis*

32. Sandomierz, kościół św. Jakuba,
ściana południowa nawy głównej, schemat i fragment wątku.
Fot. i oprac. Tadeusz Jurkowlaniec, 2020

et ego quasi agnus mansuetus qui portatur ad victimam et non cognovi quia super me cogitaverunt consilia mittamus lignum in panem eius et eradamus eum de terra viventium et nomen eius non memoretur amplius

A ja byłem jak baranek cichy, którego niosą na rzeź, a nie wiedziałem, że umyślili przeciwko mnie zamysły, mówiąc: „Włóżmy drewno w chleb jego i wyładźmy go z ziemi żyjących, a imienia jego niech więcej nie wspomną!”.

Czy wyobrażeniem bochenka jest okrąg, przecięty na wskroś przez pień choinki? Jeżeli jest nią rzeczywiście cis, to czy jego trujących właściwości nie należy łączyć z zagadkową śmiercią Kazimierza Sprawiedliwego podczas uczty, nazajutrz po św. Florianie?⁵⁶ Zdaje się za tym przemawiać przedstawienie czteropłatkowego, w pełni rozwiniętego kwiatu (*flos*) i jego lokalizacja na sąsiedniej (wschodniej) ścianie baldachimu (il. 8). Czy kondygnacje korony drzewek (trzy – [IV. 1] i dwie – [II. 13]; il. 5, 8, 21) oznaczają liczby pokoleń? Czy w wyobrażeniu łuków dwóch, rozłącznych wewnętrznie okręgów na różowawej cegle w półfilarze zachodnim (il. 4A, 21) wolno odczytać nie tylko znak wiosennej równonocy, lecz również sztuczną, łacińsko-niemiecką grę słów (*con – Rad*), tworzącą imię szwagra i wroga księżny-regentki, siedzącej w Sandomierzu? Czy łuk nad głową brodatego mężczyzny (il. 7) należy łączyć z imieniem Iwo, czy – zważywszy na charakterystyczną fryzurę (*tonsus*) i liczbę blaszek obu liści (5+6 = 11 = „I”) – z przekroczeniem bram wieczności przez Lestka, którego żona nosiła dźwięczne imię Grzymisława (*tonus; tonos; tonitrus*)? Co symbolizują niemal identyczne liście na bębnach narożnych lasek [6] i [8], obok głowy w koronie i brodatej twarzy? (il. 5–7) Jak interpretować krótkie, zygzakowate załamania pokrętek na sznurowym trzonie [10] oraz rozcięcie na cztery strony świata głowic kostkowych w strefie obu baz trzonów sznurowych [5 – fuga na tarczy północnej dzieli ją na część wschodnią i szerszą, zachodnią] i [10 – fuga na tarczy wschodniej odcina

monachi Liber super explanationem Lamentationvm Ieremiae prophetae, red. Michael WINTERBOTTOM, Rodney M. THOMSON, Sigbjørn SØNNESYN (Trunhout: Brepols, 2011), s. 246–247 (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 244).

⁵⁶ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, oprac. Marian PLEZIA (Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 1994), IV, 19, s. 168–169 (Monumenta Poloniae Historica. Series nova, 11); Mistrz Wincenty (tzw. Kadlubek), *Kronika polska*, tłum. i oprac. Brygida KÜRBIŚ (Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1996), s. 235–236 i przyp. 233 (Biblioteka Narodowa I, 277).

partię południową od północnej, szerszej]⁵⁷ (il. 5, 28–30)? Jeżeli do odczytania treści portalu należy stosować indykcje⁵⁸, to jak były one kodowane? Czy w innych elementach korpusu nawowego – m.in. w liczbach okien nawy głównej (9+9+3) i zaburzeniach wątku na jej ścianie południowej⁵⁹ – oraz w portalach klasztoru⁶⁰ zawarto komunikaty, które byłyby dopełnieniem treści zaszyfrowanych w portalu głównym? Odpowiedzieć na te pytania i dziesiątki innych pozwoli zapewne wyniki dalszych analiz. „Tylko bowiem rozgryziony imbir smakuje i nic nas nie zachwyca, na co spojrzymy [tylko] mimochodem”⁶¹.

⁵⁷ O konieczności zwracania uwagi na spoiny w nietypowych miejscach, zwłaszcza na elementach zwykle monolitycznych zob. przyp. 10, 19–20, 30; o funkcji hiperfugi, jako granicy er kalendarzowych zob. wyżej i przyp. 40. Zygzakowaty bieg pokrętek na trzonie [10] kojarzy się z godłem na pieczęci Pakosława Starszego, wojewody i kasztelana sandomierskiego (JURKOWLANIEC, „Gołębie i smoki”, s. 34 i przyp. 34), ale ów znak równie udanie przypomina litery „M” i „W”. „M” jest 12. literą w alfabecie łacińskim (zob. przyp. 14, Tabela 1), może rozpoczynać np. sześcioliterowe słowo „Martyr” (6 – liczba doskonała, określa połowę wysokość trzonu kolumny; kolumny symbolizują m.in. apostołów i męczenników). „M” jest także rzymską cyfrą „1000”. Suma elementów z motywem sznura – 51 kłińców łuku arkady (zob. przyp. 23) i 28 (2×14) warstw jej podpór – dodana do 1000 wynosi 1079. Baza kolumny [5] oznacza rok 16. cyklu księżycowego, który w 57. (56+1) cyklu wskazuje 1079 r., rok męczeńskiej śmierci bp. Stanisława ze Szczepanowa (szczątków jego pokawałkowanego ciała strzegły cztery orły), kanonizowanego w 1254 r. (zob. przyp. 41). O udziale dominikanów w tworzeniu narracji o św. Stanisławie zob. m.in. Jacek BANASZKIEWICZ, „Prolog do «Rocznika kapituły krakowskiej», św. Stanisław i czas historyczny”, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski. I*, red. Jacek BANASZKIEWICZ, Andrzej DĄBRÓWKA, Piotr WĘCOWSKI (Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, 2018), s. 307–352; o ikonografii Męczennika zob. m.in. Piotr OKNIŃSKI, „Krakowskie znaki pielgrzymie z przedstawieniem św. Stanisława”, *Biuletyn Historii Sztuki* 77, nr 2 (2015), s. 223–239. W perspektywie dziejów Polski i kanonizacji św. Stanisława (1254) obiecująco zapowiada się próba połączenia symboliki pary owych podpór (przed 1253? – wyżej i przyp. 2) z Patronami Królestwa, przy czym w przypadku św. Wojciecha – litera „W” jak *Woitech* (liczba liter odpowiada połowie wysokości kolumny złożonej z 14 warstw) – chodziłoby nie o rok jego śmierci (1000–3 = 997), lecz prawdopodobny rok kanonizacji (1000–1); zob. np. Gerard LABUDA, *Święty Wojciech. Biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004) s. 229–238 (Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej) – rok 999 jest rokiem 12. w cyklu księżycowym, a ten jest zakodowany w kapitulu kolumny [10] (il. 5, 20). Do ustalenia numeru porządkowego 53. cyklu – (999+1) ÷ 19 = 52, reszty 12 – wypada wykorzystać sumę liczb: kłińców łuku arkady (51) i warstw (2) kolumny [10], które są lokalizowane przez gładki (nie kreskowany) segment kolumny – trzeci od góry, obok placka glazury na podkładce bliźnich lasek [9] (il. 19–20). Rzeczą interesującą byłoby rozważenie symboliki obu tych kolumn w nawiązaniu do starotestamentowych (1 Krl 7, 13–22; Jr 52, 21–23) opisów świątyni Salomona (Jachin i Boas). Zob. Daniel PROKOP, *The Pillars of the First Temple (1 Kgs 7, 15–22). A Study from Ancient Near Eastern, Biblical, Archaeological, and Iconographic Perspectives* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2020) (Forschungen zum Alten Testament, 2/116); Wolfgang MENZEL, *Christliche Symbolik*, t. 2 (Regensburg: Verlag von G. Joseph Manz, 1854), s. 296–297; Wilhelm MESSERER, „Säule“, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 4 (Rom-Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1990), s. 54–56.

⁵⁸ Zob. przyp. 40.

⁵⁹ Między kluczami arkad a parapetami okien, w czterech przesłach (poczynając od 2. od zachodu ku wschodowi), położono na niejednakowej długości pięć warstw grubych cegieł (cztery i jedna, przedzielone dwoma szychtami cegieł normalnych). Kilka cegieł z glazurą, a lico jednej grubej podzielono na 18 pól (6×3) z ornamentem krzyżykowym (il. 32); por. Jarosław WOJCIECHOWSKI, „Kościół Św. Jakóba w Sandomierzu. (Z prac Tow. Opieki nad zabytkami przeszłości w Warszawie)”, *Przegląd Techniczny* 48, nr 16 (1910), s. 207–211, tu rys. na s. 210. Zaburzenia wątku mogą świadczyć o skrzyętym wykorzystaniu remanentów budowy domku portalowego, ale czy układ cegieł był przypadkowy? Niestety, przepadło lektorium (wraz z ołtarzem lub ołtarzami), którego relikty wykazują podobieństwa do detali portalu głównego; zob. przyp. 17 i 40 (Ap 11).

⁶⁰ DOROZ-TUREK, „Późnoromańskie portale”, il. 10–15.

⁶¹ „Non enim sapit gingiber nisi masticatum nec est aliquid quod in transit delectet” (*Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, s. 5; Mistrz Wincenty, *Kronika polska*, s. 6.

Bibliografia:

Banaszkiewicz, Jacek. "Prolog do *Rocznika kapituly krakowskiej*, św. Stanisław i czas historyczny." W *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski. I*, redakcja Jacek Banaszkiewicz, Andrzej Dąbrówka, Piotr Węcowski, 307–352. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, 2018.

Chrzanowski, Marek. *Leszek Biały. Książę krakowski i sandomierski, Princeps Poloniae (ok. 1184–23/24 listopada 1227)*. Kraków: Avalon, 2013.

Czock, Miriam, i Anja Rathmann-Lutz. "ZeitenWelten – auf der Suche nach den Vorstellungen von Zeit im Mittelalter. Eine Einleitung." W *ZeitenWelten. Zur Verschränkung von Weltdeutung und Zeitwahrnehmung, 750–1350*, redakcja Miriam Czock, Anja Rathmann-Lutz, 9–26. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2016.

Deptuła, Czesław. "Iwon Odrowąż bp." W *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 7, 579–580. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1997.

Doroz-Turek, Małgorzata. "Późnoromańskie portale w kościele pw. Św. Jakuba Apostoła i klasztorze dominikanów w Sandomierzu." W *Dziedzictwo architektoniczne. Badania oraz adaptacje budowli sakralnych i obronnych*, redakcja Ewa Łuzyniecka, 20–35. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2019.

Elbern, Victor H. "Species crucis – forma quadrata mundi. Die Kreuzigungsdarstellung am fränkischen Kasten von Werden." *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 44 (1966): 174–185.

Englisch, Brigitte. *Die Artes liberales im frühen Mittelalter (5. –9. Jh.). Das quadrivium und der Komputus als Indikatoren für Kontinuität und Erneuerung der exakten Wissenschaften zwischen Antike und Mittelalter*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994.

Fros, Henryk, i Franciszek Sowa. *Księga imion i świętych*, t. 1–6. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1997–2007.

Gołubiewowa, Zofia. "Kościół dominikański p.w. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna." W *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, redakcja Jerzy Kłoczowski, 10–196. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975.

Hageneder, Fred. *The Living Wisdom of Trees. A Guide to the Natural History, Symbolism and Healing Power of Trees*. London: Watkins Publishing, 2020.

Hiley, David, i Janka Szendrei. "Notation. III. History of Western notation, 1. Plainchant." W *New Grove Dictionary of Music and Musicians*, t. 18: *Nisard to Palestrina*, redakcja Stanley Sadie, John Tyrrell, 84–119. London: Oxford University Press, 2001.

Jasiński, Kazimierz. *Rodowód pierwszych Piastów*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski; Warszawa: Volumen, [1992].

Jasiński, Kazimierz. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, redakcja Marek Górny. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2001.

Jurkowlaniec, Tadeusz. *Gmach pamięci. Z badań nad dekoracją rzeźbiarską prezbiterium katedry we Wrocławiu*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2004.

Jurkowlaniec, Tadeusz. "Gołębie i smoki. Z badań nad oprawą rzeźbiarską kościoła św. Jakuba w Sandomierzu." *Zeszyty Sandomierskie* 49 (2020): 8–20.

Juszkiewicz, Adolf P. *Historia matematyki w wiekach średnich*. Tłumaczenie Czesława Kulig. Warszawa: PWN, 1969.

Kadłuczka, Andrzej, i Klaudia Stala. "Kościół św. Jakuba i najstarsze założenie klasztorne – synteza przekształceń zespołu." W *Dominikański klasztor św. Jakuba w Sandomierzu. Archeologia i architektura, historia i współczesność*, redakcja Andrzej Gołębniak, Marcin Lisak, 131–171. Kraków: Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej; Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC; Sandomierz: Klasztor OO. Dominikanów, 2019.

Kamińska, Justyna. "Kto fundował XIII-wieczny kościół i klasztor dominikański p.w. św. Jakuba w Sandomierzu?" *Biuletyn Historii Sztuki* 82, nr 2 (2020): 175–207.

Katalogi biskupów krakowskich, opracowanie Józef Szymański. Warszawa: PWN, 1974.

Kosiński, Tomasz. *Runy słowiańskie*, Warszawa: Bellona, 2019.

Labuda, Gerard. *Święty Wojciech. Biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.

Ladner, Gerhart B. "The Symbolism of the Mediaeval Corner Stone in the Mediaeval West." *Mediaeval Studies* 4 (1942): 43–60.

Lohr, Mikołaj. "Zagadnienia arytmetyki w pismach Kasjodora." *Studia Warmińskie* 6 (1969): 489–508.

Menninger, Karl. *Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

Messerer, Wilhelm. "Säule." W *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 2, 54–56. Rom-Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1990.

Meyer, Heinz, i Rudolf Suntrup. *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutung*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1987.

Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz, opracowanie Zofia Kozłowska-Budkowa. Warszawa: PWN, 1978.

Nussbaum, Otto. "Die grosse Traube Christus." *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6 (1963): 136–143.

Oksiński, Piotr. "Krakowskie znaki pielgrzymie z przedstawieniem św. Stanisława." *Biuletyn Historii Sztuki* 77, nr 2 (2015): 223–239.

Prokop, Daniel. *The Pillars of the First Temple (1 Kgs 7,15–22). A Study from Ancient Near Eastern, Biblical, Archaeological, and Iconographic Perspectives*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.

Rieth, Adolf. *Der Blitz in der bildenden Kunst*. München: Ernst Heimeran Verlag, [1953].

Skinner, Stephen, i Daniel Clark. *Ars Notoria. A Grimaire of Rapid Learnig by Magic*. Singapore: Golden Hoard Press, 2019.

Szyma, Marcin. "Byłe kościoły parafialne jako ośrodki najstarszych klasztorów dominikańskiej prowincji Polonia." W *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój. Studia z historii sztuki*, redakcja Rafał Eysymontt, Dariusz Galewski, 37–54. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019.

Teterycz-Puzio, Agnieszka. *Piastowskie księżne regentki. O utrzymanie władzy dla synów (koniec XII w.–początek XIV w.)*. Kraków: Avalon, 2016.

Timmers, Joseph J. M. "Eckstein." W *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, t. 4: *Dinanderie – Elle*, 708–712. München: Beck, 1955–1958.

Vincenz, Stanisław. “Resztki archaicznej kultury u Hucułów. Dawne sposoby obliczeń.” *Ziemia*, nr 10 (1935): 211–217.

Wąsowicz, Henryk. *Chronologia średniowieczna*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016.

Wąsowicz, Henryk. “Epakty.” W *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 4, 1017. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1983.

Wedell, Moritz. *Zählen. Semantische und praxeologische Studien zum numerischen Wissen im Mittelalter*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

Wedell, Moritz. “*Actio – loquela digitorum – computatio*. Zur Frage nach dem *numerus* zwischen Ordnungsangeboten, Gebrauchsformen und Erfahrungsmodalitäten (Einleitung II).” W *Was zählt. Ordnungsangebote, Gebrauchsformen und Erfahrungsmodalitäten des »numerus« im Mittelalter*, redakcja Moritz Wedell, 15–63. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2012.

Wedell, Moritz. “Numbers.” W *Handbook of Medieval Culture. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, redakcja Albrecht Classen, t. 2, 1205–1260. Berlin-Boston: De Gruyter, 2015.

Wild, Leon D. *The Runes Workbook. A Step-by-Step Guide to Learning the Wisdom of the Staves*. London: Apple Press, 2008.

